

~~Mržnja~~ prema Solidarnost sa **Drugima**

R A V N O P R A V N O S T C G B V L
D R U G O S T K S E N O F O B I J A
J P F O D G O V O R N O S T W W A F
S R A Z U M E V A N J E R L E Y G A
E D I S K R I M I N A C I J A M R Š
K L T O L E R A N C I J A F X V E I
S J R M R Ž N J A R A S I Z A M S Z
I U L T V E M P A T I J A X X Q I A
Z B V N A S I L J E P R A V O E J M
A A L J H S L O B O D A E G K C A G
M V U R A Z L I Č I T O S T B K T C
C Z E K W U M I Z O G I N I J A T T

—

~~Mržnja~~ prema
Solidarnost sa **Drugima**

Novi Sad, 2021.

—

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET NOVI SAD
21000 Novi Sad
Dr Zorana Đinđića 2
www.ff.uns.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš

Smiljana Milinkov i Maja Sedlarević

Mržnja prema Drugima

Solidarnost sa Drugima

Recenzentkinje

dr Nevena Petrušić, red. prof, Pravni fakultet, Univerzitet u Nišu

dr Jelena Kleut, vanr. prof, Filozofski fakultet, Univerzitet

u Novom Sadu

dr Belma Buljubašić, vanr. prof, Fakultet političkih nauka, Univerzitet
u Sarajevu

Lektura

Maja Sedlarević

Dizajn korica i tehnička priprema

Ivana Đukić

ISBN

Novi Sad, 2021.

Zabranjeno preštampanje i fotokopiranje. Sva prava zadržava izdavač i autor.
Sadržaj i stavovi izneti u ovom delu jesu stavovi autora i ne odražavaju nužno
stavove Izdavača, stoga Izdavač ne može snositi nikakvu odgovornost prema
njima.

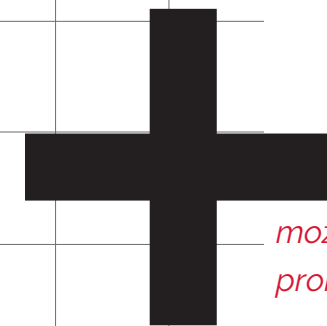
Izvod iz recenzija

Za razliku od mnogobrojnih studija koje se bave pitanjem kako se mržnja ispoljava u javnom jeziku, knjiga Smiljane Milinkov i Maje Sedlarević nedvosmisleno je okrenuta pitanju zašto neki ljudi mrze druge ljude. Dajući svoj odgovor na ovo pitanje autorke daju ubedljivo teorijsko poglavlje koje se koristi socio-kognitivnim kategorijama, da bi se potom sa psiholoških aspekata mržnje okrenule „pojačivačima“ (masovnim medijima, digitalnim tehnologijama, desnim grupama) i „omogućivačima“ (institucijama). Pisana u dve ruke, knjiga „Mržnja prema Drugima - Solidarnost sa Drugima“ govori jednim glasom. Razumljivim jezikom, razboritom argumentacijom i jasnom normativnom orijentacijom. Kao takva ona će biti pristupačna široj naučnoj zajednici ali i podjednako važna građanima i građankama u potrebi da razumeju korene mržnje i mogućnosti da se ona u javnom diskursu sankcioniše. (prof. dr Jelena Kleut)

Iako je tema knjiga veoma složena i svi istraživački nalazi nas upućuju da je situacija pesimistična, autorice na kraju knjige nude i pozitivne primjere koji iako su malobrojni ipak daju tračak nade da je za promjenu postojećeg stanja potrebno samo malo više entuzijazma, volje i zajedničkog rada, te da ignorisanje problema neće dovesti

do njihovog nestajanja. Knjigu smatram veoma potrebnom i korisnom i iskreno se nadam da će naći svoj put do šire čitalačke publike i da će se o ovoj temi puno više govoriti u javnom prostoru i u obrazovnim institucijama, te da će se učenici već na početku svog srednjoškolskog obrazovanja upoznati sa svim bitnim temama o kojima autorice pišu u svojoj knjizi. Želim vjerovati da će knjiga naći svoj put i do onih koji svoje stavove temelje na stereotipima i predrasudama i da će im pomoći u preispitivanju stavova i njihovim korekcijama.(prof. dr Belma Buljubašić)

Na kraju, treba reći da studija nije vrednosno neutralna. Naprotiv. Zasnovana je na sasvim jasnom sistemu vrednosti i napisana s nedvosmislenim ciljem da čitaoc i čitateljke indoktrinira, snabde neophodnim uvidima i podsakne ih na „krik protiv zla“ – protiv nerolerancije, mržnje, isključivanja i odbacivanja drugosti i različitosti. Obilje analiziranih primera govora mržnje i javnom prostoru i medijima nema samo za cilj da nas suoči gorkom stvarnošću, već je to i humanistički poziv na preispitivanje sopstvenih stavova i iskustava i napuštanje zone konformističke apatije ili egocentrizma, sa pogledom okrenutim budućnosti, kao solidarnom društvu u kome se drugost razume i ne samo toleriše, već uvažava i poštuje. Za sve one koji se budu bavili fenomenom govora mržnje, studija će nesumnjivo, predstavljati pouzdan temelj i oslonac za dalje istraživačke poduhvate u ovoj oblasti. (prof. dr Nevena Petrušić)

O pojmu, percepciji, diskriminaciji i mržnji prema Drugima svakako može da se progovara na različite načine. Ova knjiga je rezultat našeg promišljanja, ali i življenja Drugosti.

Uvod

Dok sam sjedila u ćeliji samo sam mislila na Hamzu, dečka iz Maroka koji mi je nedavno pisao i poslao fotografije svojih ruku sa tragovima lisica. Sinoć i jutros imam iste takve tragove, deo je svedočenja¹ sarajevske aktivistkinje i novinarke Nidžare Ahmetašević o brutalnosti policije prilikom njenog hapšenja 6. marta 2021. godine.

I osjećam istu bol koju je sigurno osjećao i on. Samo njemu je bilo gore. Priveli su ga policajci iste stanice u kojoj su mene držali, bio je u istoj pritvorskoj jedinici, ali on je pri hapšenju, a potom i u pritvoru, pretučen. I bio je sam. Nije mogao poslati poruku ni advokatima ni prijateljima. Nije razumio ni sve što su mu policajci govorili, ali jeste svaku psovku koju su izrekli, jer je za dvije godine preživljavanja na ulicama u BiH, i u pokušajima prelazaka granica, policijske psovke čuo ko zna koliko puta.

Navedeni događaj zabeležen je u Sarajevu, ali nije teško zamisliti ni Emu iz Subotice koja negoduje jer njeni sugrađani psuju i mrko gledaju Adila i njegove drugare iz Sirije, niti Anju iz Beograda kojoj prete pripadnici tzv. narodnih patrola jer svedoči njihovom izivljavanju nad migrantima u parku kraj Ekonomskog fakulteta, u blizini autobuske stanice.

Krajem decembra 2020. godine, Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije (MUP) proteralo² je još jednu volonterku međunarodne organizacije

¹ *Autonomija*. Federacija brutalnosti. <https://www.autonomija.info/boris-pavelic-federacija-brutalnosti.html>. 13. 3. 2021.

² *Radio slobodna Evropa*. Srbija proterala još jednu volonterku koja pomaže migrantima. <https://www.slobodnaevropa.org/a/31024586.html>. Pristupljeno 25. 3. 2021.

Ako je poredak vaseljene mudar poredak, u njemu ponekad moraju postojati trenuci kada je, s gledišta zemaljskog razuma, ludilo ljubavi jedino razumno. Ti trenuci mogu biti samo oni kada je, kao danas, čovečanstvo postalo ludo usled nedostatka ljubavi. (Simona Vejl (Simone Weil))

No Name Kitchen (NNK), koja je u Šidu pomagala migrantima i izbeglicama. Prethodno, od početka oktobra, MUP je uručio osam rešenja o zabrani ostanka u Srbiji sa obrazloženjem da volonteri koji su strani državljani nemaju potrebne dozvole i ne postupaju u skladu s pravnim propisima Republike Srbije. Svi oni su imali pravo da kao turisti borave 90 dana. S druge strane, aktivisti humanitarnih organizacija ocenjuju da činom urgentnog proterivanja policija želi da zaplaši i demotiviše volontere i organizacije od pružanja pomoći izbeglicama i migrantima.

— Odakle tolika brutalnost prema novinarkama, aktivistkinjama i uopšte ženama? Koji su porivi mržnje prema ljudima koje su rat, siromaštvo i borba za goli život naterali da krenu na opasan i neizvestan put koji ih možda odvede do nekog boljeg mesta za život? Zašto je toliko teško razumeti nekog ko se možda čini kao drugačiji, a opet ima potrebe obične, jednake kao i svi ostali - da živi, radi, voli, da bude slobodan.

Kada je počela izbeglička kriza, delovalo je kao nešto daleko, strano, sve dok nisam pročitala ispovest mlade žene iz Sirije o tome kako se rano ujutro, kao i svakog običnog dana spremala za posao, kada je shvatila da je počelo bombardovanje i da mora da beži sa malim detetom. U tom momentu, razmišljala je koju igračku da ponesu i kako da ćerku zaštititi da što manje oseti strah. Moja Ana je tada imala tri, četiri godine. I ja sam se tog jutra spremala za posao, dete za vrtić. Koju bih igračku ponela? I kako krenuti sa detetom u nepoznato? (Milinkov, prim)

A nije nam strano, svako malo nam se životi izmeštaju iz uobičajenog ritma, prilagođavamo se novim okolnostima, preživljavamo. I tako decenijama unazad. Zašto je toliko teško shvatiti Drugost? Zašto je toliko teško poštovati slobodu i zašto su izloženi preziru i brutalnosti oni koji se bore i zalažu da i Drugi ima jednaka prava?

Ideja ove naše knjige je da se, kroz teorijski okvir Drugosti,

osvrne na psihologiju mržnje i problem govornog čina koji doprinosi širenju mržnje i nasilja prema drugačijem. Analizirajući medijski diskurs poslednjih godina, čini se da su diskriminaciji i mržnji dodatno izložene dve posebno osetljive grupe, izbeglice i migranti i žene, pogotovo novinarke, političarke i aktivistkinje civilnog sektora, stoga će njima biti posvećena posebna pažnja. Osim analize medijskih objava, u ovoj publikaciji biće prikazani i rezultati istraživanja o položaju i diskriminaciji novinarki u AP Vojvodini.

Za ksenofobiju koja se širi prema izbeglicama i migrantima verovatno je zaslužna činjenica da je za sve probleme i muke najlakše optužiti *strance*. U mnogome, učvršćivanju predrasuda prema nepoznatima doprinosi disperzija lažnih informacija, a jedna od onih koja se odomaćila je da *migranti uzimaju srpske kuće i žene se Srpkinjama*, kao i da preti opasnost *islamizacije Srbije*.

Da bismo razumeli ovakav i ovoliki strah od nepoznatog i širenje neistina o osobama koje identitetski ne spadaju u skupine koje većinski čine *ovi građani ovde*, moramo jasno definisati šta je identitet, šta on sve podrazumeva i kakav sve može biti. Kako tvrdi lingvista Ranko Bugarski (2005), razrađujući odnos jezika i raznih oblika identiteta, u naukama o čoveku pod identitetom (lat. *identitas*, od idem 'isto') "obično se podrazumeva skup i kontinuitet suštinskih svojstava kojima se neka ljudska grupa ili jedinka definišu naspram drugih, obezbeđujući tako svoju "samoistovetnost". To je, dakle, osećanje pripadnosti datom kolektivu (mi), odnosno svest o sopstvenoj ličnosti (ja)" (Bugarski, 2005: 67).

Identitet svake osobe složena je kategorija i niko nema samo jedan identitet, niti su identiteti trajne kategorije. Svaka odlika identiteta može biti (i jeste) promenljiva i zavisi najčešće od socijalnih karakteristika i ambijenta u kome živi jedna osoba. Svaki pojedinac ili pojedinka pripadaju različitim društvenim grupama, skupa sa drugim ljudima koji i

Dimitrija Ljotića. Kako se navodi u saopštenju³ Centra za istraživanje i edukaciju o holokaustu (CIEH), posebno je maliciozno uporedno izvođenje Ljotićevskih koračnica sa "Krvavom bajkom" Desanke Maksimović. Ova organizacija podseća da su jedinice Ljotićevog Zbora učestvovala i u masovnom zločinu u Kragujevcu, kada je ubijeno više od 2.700 građana, među kojima je bilo i 300 đaka, kao i u holokaustu i progonu Roma, a da su rat završile u Austriji, boreći se rame uz rame sa ustaškim jedinicama.

A još krajem osamdesetih i prvih ratnih sukoba početkom devedesetih godina na teritoriji bivše Jugoslavije, Žarana Papić je pisala o strahu od uvlačenja fašističkog diskursa u sve nas i koliko je bila prestravljena od toga. "Fašizam je, u stvari, veoma aktivan proces, stalno traženje saradnje na normalizaciji njegovih kodeksa, netransparentan, ali moćan zahtev svakom pojedincu, svakom političkom subjektu, da sa njim deli norme do tačke sa koje nema povratka kada se postiže konsenzus/prećutkivanje uništenja Drugog, a kolaboriranje postaje *prisilno dobrovoljno*" (Papić, 2012: 23). Ona se svojim političkim i feminističkim aktivizmom nedvosmisleno suprotstavljala nacionalizmu i fašizmu.

"Činjenica je da se nekima negde drudge događalo, to ne možemo da izbacimo iz svojih života, i to je možda najminimalnija definicija odgovornosti, kad ti razmišljaš da li je tvoj život onemogućen zato što ti podnosiš nečiju drugu patnju i zato što smatraš da je nečija druga patnja vredne tvog života...Ali je zapravo tebi Drugi ili druga, koliko ti ulažeš u tu empatiju ili u poštovanje Drugog ili Druge, tvoja mera, a ne koliko ulažeš u brigu za sebe za svoju familiju i tako dalje...Tu se nekako najviše približavamo, jer nema te samokoncentracije na neko *mi*, pošto ne znamo ko smo *mi*, ali imamo potrebu da znamo ko su Drugi (Papić, 2012: 9).

³https://en-gb.facebook.com/ciehchre/?ref=page_internal&path=%2Fciehchre%2F.
Pristupljeno 16. 5. 2021.

Ljudska prava, i posebno ženska ljudska prava, ne samo da se svakodnevno ugrožavaju, nego se i njihovo ugrožavanje i promoviše, posebno u javnom govoru i medijskim objavama. Postalo je društveno prihvatljivo (ponekad se čini i poželjno) promovisati mizoginiju, svaku vrstu seksizma i vulgarnosti kada se govori o ženama u javnoj sferi. Žene kao Drugost predstavljene su uvek kao bića nižeg reda na kojima se, najčešće bez sankcija, može verbalno, ali i drugačije, izživljavati.

U ovoj publikaciji termini Drugi, Drugo, Drugačiji i Drugost označavaju jednu istu pojavu – stavljanje određene osobe ili društvene (marginalizovane) grupe u podređen i/ili diskriminisan položaj. Naše stanovište je da je najsveobuhvatniji, ali i politički najkorektniji termin – Drugost, jer njime nikog ne označavamo etiketom roda.

Za shvatanje problema i specifičnosti pozicije Drugosti, ključno je uspostavljanje komunikacije. Pojava otpora i straha prema nepoznatom i drugačijem razumljiva je, smatraju psiholanalitičari, ali i sputavajuća, ukoliko se ne radi na prevazilaženju istog. Volkan (2018) piše da tolerancija i čovečnost prema strancima zahtevaju stalni napor civilizacije i kulture. "To je jedini način da se umanjí snaga projekcije i ublaži razmišljanje o *nama* kao o nacionalnom biću koje oštro isključuje druge" (Volkan, 2018: 12). Suživot, tolerancija i poštovanje se uče, a jedna od osnovnih funkcija medija, pored informativne, jeste edukativna. U ljudskoj različitosti leži lepota, i većina ljudi uživa u toj raznolikosti, kad nije pod pritiskom očuvanja kolektivnog identiteta. Ipak, kaže Volkan (2018: 125), često je potreban veliki trud da bi se prepoznala ta lepota.

Prema Vejl (2018), osim inteligencije, jedina čovekova sposobnost koja je zaista zanimljiva u pogledu slobode javnog izražavanja jeste onaj deo srca iz kojeg izvire *krik protiv zla*. Dodaje da je veoma važno obrazovanje, ali i društveni sistem u kojem je sloboda javnog izražavanja manje definisana slobodom, a više atmosferom tišine i pažnje u kojem

je taj slabašni i nevešti krik moguće čuti. "Potreban je, najzad, i sistem ustanova u kojem bi funkcije zapovedanja, u najvećoj mogućoj meri, bile dodeljene ljudima sposobnim i željnim da čuju taj krik i razumeju ga." (Vejl, 2018: 17).

Ipak, taj krik je vrlo često nem, a umesto glasa odjekuje tišina. Zašto je tako lako predati se ćutnji? Šta je ono što omogućava da smo okruženi sveprisutnom agresijom, mržnjom, da svedočimo širenju *kulture mržnje*, vrlo često posmatrajući letargično i ćutke, gotovo anestetizirano? Da li je to strah za sopstvenu egzistenciju? Da li je to "bolje čuti ili ćeš biti sledeći!"?

Možda je problem u *bezličnom konformizmu* ili je u pitanju *moralno slepilo*, a svakako može biti reči i o *intelektualnom kameleonstvu*. Čini nam se da bismo sve najlakše objasnili dominacijom *konformističke apatije ili egocentrizma* u društvu.

Ne umanjujući doprinos i značaj brojnih važnih teoretičara i teoretičarki (možda bolje autora i autorki) koji se bave ovom temom, u knjizi smo se oslanjale na ona dela koja su nama bila važna u učenju, razumevanju, sazrevanju... Drugačiji koncept je moguć, možda i poželjan, a ovo je naš mali doprinos borbi protiv sve prisutnijeg širenja agresije i mržnje, a u prilog uspostavljanju empatije i solidarnosti sa Drugima i Drugačijim, sa Drugošću.

Realno gledano, svaka osoba je barem nekad u životu bila u poziciji Drugog/Druge i osetila Drugost, koja najčešće sobom nosi neki oblik diskriminacije, podređenosti i/ili poniženja. Upravo zbog toga, i zastupamo tezu da je empatija i solidarnost sa svima koji u sebi nose Drugost moguća i poželjna i da bi sa sobom donela promenu koja je neophodna svetu u kojem živimo.

Pojam Drugosti

Drugost – suštinska ideja koju je razvila Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) u knjizi *Drugi pol* (1949), u kojoj objašnjava kako je u patrijarhalnoj kulturi žena predstavljena kao negativitet, nesusštinsko odstupanje, nenormalnost u odnosu na muškarca. Žene su Druge, jer su definisane od strane muškaraca kao inferiorne (prema Mršević 1999: 33). Kako dodaje Mršević, Drugost je mit na kome su muškarci izgradili društvo, a ideja o ženskoj Drugosti je preovlađujuća, jer su i žene prihvatile svoju inferiornost. U francuskoj teoriji koncept drugosti ima dva značenja: *drugost*, tj. različitost u odnosu na govoreći subjekat i *drugost* kao pripadnost izvan glavnog idejnog sistema. Najbrojniji i najvidljiviji Drugi su, kako navodi Kristeva, žene (isto).

Kategorija Drugog, kaže de Bovoar, isto je tako urođena kao i sama svest - Drugost je osnovna kategorija ljudske misli. Nijedna zajednica se ne definiše kao Jedno bez neposrednog postavljanja prema sebi Drugog. "Za seljake su svi oni koji ne pripadaju njihovom selu sumnjivi *drugi*; za domoroca jedne zemlje stanovnici drugih zemalja su *stranci*; za antisemite Jevreji su *drugi*; za američke rasiste to su Crnci; za kolone domoroci; za vladajuću klasu proleterci" (de Bovoar, 1983: 13). Iako, prema Hegelu, u samoj svesti postoji fundamentalno neprijateljstvo prema svakoj drugoj svesti, a subjekat nastoji da se afirmiše kao bitno i da Drugo preobrazi u nebitno, u objekat, de Bovoar navodi da druga svest takođe postavlja sličan zahtev. "Sela,

klanovi, nacije, klase između sebe ratuju, trguju, sklapaju ugovore, bore se, čime ideji Drugog oduzimaju apsolutni smisao i otkrivaju njenu relativnost. Individue i grupe, htele one to ili ne, primorane su da priznaju uzajamnost svojih odnosa" (isto).

O ključnom pitanju de Bovoar "Odakle ženi ta pokornost?", odnosno zašto i između polova nije postavljena ta uzajamnost, već je jedan od činilaca (muškarac) afirmisan kao jedini bitni, definišući svoj korelativ (ženu) kao čistu Drugost, biće više reči u drugom delu ovog poglavlja.

Kako smatra Sartr (Jean-Paul Sartre), odnos prema Drugom konstitutivan je za slobodu pojedinačne svesti, a apsolutna sloboda Subjekta ključna je za iskustvo.

Međutim, kako konstatuje u delu *Biće i ništavilo* (1943) "kroz moj odnos prema Drugom, kroz njegov pogled, ja sebe poimam kao nešto sramno, kao nešto svedeno na bivstvovanje koje, bivajući slobodno, ja zapravo nisam. i obratno, sudbini bića koju mi nameće Drugi mogu da umaknem samo negirajući je, i time negirajući Drugog. Na taj način neposredni odnos prema Drugome oscilira između mazohizma, u kome sebe činim bićem (être) za Drugog, i sadizma, u kome Drugog činim bićem za mene. A ta reverzibilnost koja omogućuje slobodama da jedna drugoj umaknu ne ostavlja nikakav prostora za uzajamnost, za solidarnost u borbi" (Sartr, 1943. u Badiju, 2019: 23).

U odnosu na Sartra koji početkom četrdesetih godina 20. veka, Drugog posmatra kao *problem*, jer je *pojedinačna ličnost centar sveta* i egzistencijalističku predstavu Drugog koji *krade moju slobodu*, društveni odnosi, ali i uopšte životno iskustvo i situacije u kojima su svi ravnopravni i gledaju se *oči u oči* održavaju lični odnos sa drugom osobom, a ne sa bezličnim objektom. Na taj način "pretvaraju maglovito

biće u pojedinačnu ljudsku jedinku" (Levinas, 1961). Kako pojašnjava Bejkel, Levinas smatra da se suočavamo jedno s Drugim pojedinačno, reagujemo jedno na Drugo i to postaje odnos komunikacije i moralnog očekivanja. "Umesto da te ubacim u nekakvu ulogu u mojoj ličnoj drami autentičnosti, ti me gledaš u oči - i ostaješ Drugi. Ti ostaješ *ti*" (Bekvel, 2018: 165).

Hana Arent (Hannah Arendt), takođe, navodi da sama egzistencija nije suštinski nikada izolovana, jer ona jeste samo u komunikaciji i u znanju o drugim egzistencijama. "U okviru "sveobuhvatnog bivstvovanja" ljudi se u svakom slučaju kreću jedni s drugima: a oni niti jure za fantomom sopstva, niti žive u hibridnoj zaslepljenosti da su bivstvovanje uopšte" (Arent, 2013: 36). Analizirajući *novu* egzistencijalističku školu, Arent pojašnjava da, recimo, za Jaspersa, egzistencija nije forma bivstvovanja, nego forma ljudske slobode. "Pri tom, reč egzistencija izražava to da stvarnost za čoveka postoji samo ako se on kreće u toj svojoj sopstvenoj slobodi koja počiva na spontanosti i ako je u komunikaciji usmeren na slobodu drugih" (Arent, 2013: 33).

Vejl, ukazujući na prirodu i granice onog što ljudska bića duguju jedna drugima, od ontološke okreće se filozofiji baziranoj na etici i pojmu Dobra, tražeći prostor za uzajamnost, empatiju i solidarnost u borbi. "Očuvati pravdu i zaštititi ljude od svakog zla, pre svega, znači sprečiti da im se nanosi zlo. Za one kojima se zlo nanosi, to znači otkloniti materijalne posledice tako što će žrtve biti dovedene u situaciju u kojoj njihova rana, ako nije preduboka, može biti prirodnim putem zalečena u blagostanju. Ali za one kojima je rana raskidala čitavu dušu, to znači nadalje i pre svega ponuditi im dobro u njegovom najčistijem vidu, koje će biti kadro da im ugasi žeđ" (Vejl, 2018:47). Kako prenosi Bejkel (2018), u poslednjem delu *Potreba za korenima* Vejl, između ostalog, tvrdi da niko od nas nema prava, već da svako od nas ima bezgraničan

obim dužnosti i obaveza prema Drugima. Sopstveni život, takođe, zasniva na principu pružanja prvenstva etičkim zahtevima Drugih. Ova filozofkinja je doslovno pokušala da živi u *tudim cipelama*. "Ako na svetu ima ljudi koji ne mogu da spavaju u krevetu, neće u krevetu da spava ni ona, pa je spavala na podu. Neki ljudi nemaju hrane, pa je i ona skoro sasvim prestala da jede" (Bejkvel, 2018:166).

Prema Meklintok (McClintock, 1995) identiteti su uvek proizvod sila koje se često ne prepoznaju kao značajne, a koje su uvek proizvod dinamike konkretnih političkih, ekonomskih, klasnih, ali i presudnih psiholoških faktora (Mitić, 2017: 375).

Mehanizam proizvodnje Drugog Meklintok prepoznaje i prati kroz razvoj ideje o progresu, koja u devetnaestom veku postaje glavni pokretač i opravdanje imperijalnih težnji i kolonijalnih osvajanja. Na isti način na koji je ideja o nižim klasama bila neophodna kako bi kapitalistička klasa u usponu mogla da artikuliše svest o vlastitoj superiornosti, ideja o nižim i manje vrednim rasama bila je potrebna kako bi ideja o progresu imala smisla, a imperijalističke težnje mogle da se podvedu kao opravdane i hvale vredne civilizatorske misije. Sama ideja o rasnoj i klasnoj superiornosti predstavlja simptom duboke krize viktorijanskog društva i pokušaj da se odbrani moć i sačuvaju stečene privilegije (prema Mitić, 2017: 369).

Kako Meklintok (1995) dalje pojašnjava, posebno mesto pripada pitanju seksualnosti, odnosno viktorijanskom imperativu očuvanja čistote tela. "Telo je predstavljeno kao granično mesto i brana koja je mogla da potone ili poklekne pred opasnostima svih ostalih hijerarhijski uspostavljenih razgraničenja, pa je zato njegova čistota postavljena na pijedestal viktorijanskog morala" (Mitić, 2017: 370).

Hol, takođe, ističe da su ideje o seksualnoj nevinosti i iskustvu,

dominaciji i potčinjavanju bile snažan element fantazije i imale kompletnu ulogu u diskursu *Zapada i ostatka sveta* (Hol, 2018: 47). Do kraja devetnaestog veka seksualna čistota postaje centralna metafora rasne, ekonomske i političke moći, ali je ova nevidljiva politika tela i rodna dinamika posebno značajna i za način na koji se nameće i sprovodi metaforizacija ekspanzionističkih težnji i same imperijalne vladavine. Naime, o podređenosti i svođenju žene na čistu reproduktivnu funkciju svedoči i činjenica da su nepoznate zemlje i nove kolonije alegorijski predstavljane kao žene i često nazivane *devičanskim teritorijama* spremnim za *oplođenje moćima civilizacije*. Prethodno navedeno ilustruje bakrorez "Susret Evrope i Amerike" flamansko-italijanskog slikara Jan van der Strata (Jan van der Straet) sa početka sedamnaestog veka koji prikazuje *otkrivanje* Amerike kroz susret belog muškarca Ameriga Vespučija i nage domorodačke žene, što može da ukaže na mehanizam proizvodnje Drugog kroz imperijalistički čin dominacije. Na slici je Vespuči odeven, dostojanstven i superioran, oko njega su simboli španske monarhije, mač i zastava, u ruci drži astrolab, iza njega su ratni brodovi. On je oličenje autoriteta i moći (naučne i imperijalističke), dok je domorodačka žena prikazana senzualno, bez odeće, okružena egzotičnim biljem i životinjama ali i kanibalističkim prizorom (Hol, 2018; Mitić, 2017).

Jedna od poluga na kojoj počiva moć jeste diskurs (način govora ili reprezentacije), jer proizvodi znanje koje oblikuje percepciju i praksu. Prema Holu, *sistem reprezentacije* ostavlja posledice kako na one koji ga upotrebljavaju, tako i na one koji su mu *potčinjeni*. "Zapad je stvorio mnogo različitih načina govora o sebi i Drugima" (Hol, 2018: 71).

U konstrukciji negativne *slike* Drugosti polaznu osnovu predstavljaju predrasude i stereotipi. Ukoliko predrasude počivaju na mišljenju bez prethodnog prosuđivanja, stereotipi se mogu definisati

kao šabloni koji daju uvek isti otisak. Analizirani u istorijskoj perspektivi, stereotipi se pojavljuju kao uprošćeni bespogovorni argumenti, odnosno, kao dogmatske automatske poštalice, koje se, budući da su zasićene emocijama uporno održavaju i teško koriguju (Milosavljević, 2002: 21). U procesu formiranju diskursa o Drugosti veliki uticaj ima upravo stereotipizacija, odnosno svođenje nekoliko karakteristika na uprošćenu figuru koja predstavlja *suštinu* jednog naroda. Prema Holu (2018: 55), stereotip je jednostrani opis koji nastaje kada se kompleksne različitosti svode na jednodimenzionalne predstave, koje se dalje pripisuju nekom subjektu, a potom postaju *dokazi* koji definišu *suštinu* njegovog ili njenog bića. Prema Gilmanu (Gilman, 1985), stereotipe karakteriše i dualizam, podela na parove suprotnih značenja (*dobro* i *loše*) i na taj način reflektuje društvene i političke ideologije određenog vremena. "Dubinska struktura našeg vlastitog sopstva i sveta počiva na iluzornoj slici sveta podeljenoj na dva tabora *nas* i *njih*. *Oni* su ili dobri ili *loši* (Gilman, 1985 u Hol, 2018: 57).

Nacionalni stereotipi, smatra Milosavljević (2002: 22) budući da podstiču generalizaciju, omogućavaju percipiranje čitave grupe, druge nacije, kao individue dominantnih manje vrednih osobina, na isti način kao što omogućavaju viđenje sopstvene nacije, kao individue preovlađujućih poželjnih osobina. Problemizujući puteve oblikovanja javnog mnjenja kojim se učvršćuju dominantni stereotipi, Milosavljević (2002) kao važne navodi medije, izdavačku delatnost, školske udžbenike i uopšte sistem vaspitanja. „Osobine koje se prepisuju sebi i Drugima (mučenik, junak, separatista, slobodar, remetilac i sl.) najčešće ne proističu iz svakodnevnog života, već se stereotipi o drugim nacijama stvaraju namenski i uslovljeni su političkim interesima, a čine ih političke i intelektualne elite, budući da su jedino njima dostupni svi putevi uticaja na javno mnjenje u pogledu formiranja poželjne slike Drugog”

(Milosavljević, 2002: 23 u Milinkov & Strika, 2018: 97-98).

Iako se Hol u eseju o diskursu Zapada i ostatka sveta u najvećoj meri bavi kontekstom kolonizacije novog sveta, taj diskurs, u svom izmenjenom i prilagođenom vidu, vrlo je aktuelan i u modernom svetu i nastavlja da utiče na sliku Zapada o sebi i Drugima, na doživljaj nas i njih i odnose moći. Pogotovo je važan za jezike rasne inferiornosti i etničke superiornosti koji su u velikoj meri prisutni svuda širom sveta (Hol, 2018: 71).

Pojam identiteta definiše se u okviru psihologije ličnosti kao doživljaj suštinske istovetnosti i kontinuiteta ja tokom dužeg vremena, bez obzira na njegove promene u različitim periodima i okolnostima. Određen identitet stiče se rođenjem ili pripadnošću određenoj grupi, a može biti definisan i pojedinim opredeljenjima, afinitetom ili orijentacijom osobe i svaki identitet kroz vreme može biti promenljiv, ali i višestruk.

Svaka od ovih kategorija može biti promenljiva, od uzrasne, kod koje je ovo najjednostavnije uočljivo, preko svake druge koja odlikom pojedinca/pojedinke ili društvenim okolnostima može biti izmenjena u celini ili barem delimično. Čak i pripadnost koja nam je rođenjem data, našom odlukom može biti promenjena tokom života (od etničke pripadnosti do, recimo, imena i prezimena i slično). Ukupni identitet svake osobe tokom celog života se menja.

Međutim, stvari nisu tako proste, niti jednoznačne. Prema Bugarskom (2005), ako se identitetska podela svodi na pripisana i stečena obeležja, sociološki gledano, etnicitet je zadat samo utoliko što nijedan pojedinac/pojedinka ne može da bira u okviru koje etničke zajednice će biti rođen/a, ali je isto tako promenljiv (kao i druge vrste identiteta), jer na svakome od nas je da možemo da odlučimo da li će etnička pripadnost biti deo našeg identiteta i, ukoliko da, u kojoj meri.

“Da bi se celo pitanje bolje razumelo, ovde je potrebno osvetliti sam pojam etničkog identiteta, čiju suštinu očito čini etnicitet. Ali šta je etnicitet? Nasuprot ranijem esencijalističkom, primordijalističkom i statičkom poimanju njegove prirode, u modernoj nauci preovlađuje stanovište po kojem je to jedan varijabilno Strukturiran, promenljiv i dinamičan fenomen. U njegov sastav ulazi skup činilaca od kojih su neki objektivni (jezik, teritorija, religija, običaji), a drugi subjektivni (verovanje u zajedničko poreklo putem krvnog srodstva, mitologizovana istorija, kolektivna sećanja, simboli). Pri tome, nijedna od ovih sastavnica sama za sebe nije neophodna niti dovoljna kao garant etničke posebnosti, nego tek njihova interakcija obezbeđuje ono bitno osećanje solidarnosti, odnosno pripadnosti upravo tom kolektivu a ne nekom drugom, bez kojeg se etnička grupacija ne bi mogla konstituisati niti održati. Iz ovoga sledi da je etnicitet, suprotno mogućem prvom utisku, sociološki pre nego biološki utemeljen, pa je stoga podložan promenama, kako u svojim pojedinačnim sastavnicama tako i u celosti. A ovo pak znači da etnički identitet nije čoveku dat jednom za svagda, nego je kvalitet koji se konstruiše, i to kontekstualno - u zavisnosti od spleta okolnosti lociranih u datom geografskom i socijalnom prostoru, kao i u vremenu” (Bugarski, 2005: 69).

Tačke sporenja i/ili preispitivanja u vezi sa identitetom jesu njegova promenljivost nasuprot datosti, ali i njegova višestrukost. Svaka osoba u sebi nosi višestruke identitete (poput vere, rase, etničkog porekla, klase, starosti, pola i roda...). Takođe, usled društvenih promena, ličnih interesovanja i izbora, različitih okolnosti i protoka vremena, menjaju se i elementi identiteta svake osobe.

Kako navodi Ristić (2018: 202), ideologije u širem smislu predstavljaju diskurzivne resurse koji, u odnosu na istoriju, kolektivna iskustva, društvene pozicije i društvene veze sa drugim grupama,

doprinosu formiranju kolektivnih društvenih identiteta. Dalje pojašnjava da ideologije imaju kontinuitet i mogu da se reprodukuju upravo zahvaljujući diskursu i društvenim praksama, kolektivne predstave kao strukturirani oblici značenja cirkulišu u društvu zahvaljujući diskursima i one u tom smislu predstavljaju artikulusane društvene prakse. Takođe, treba imati na umu da su reprezentacije društveno redukovane činjenice, te da su one između društvene stvarnosti i našeg poimanja te stvarnosti i predstavljaju fenomene u onom obliku u kojem ih mi vidimo, a nisu stvari po sebi (prema Ristić, 2018: 30-31).

Hol, takođe, smatra da svako društvo ili kultura teže, sa različitim stepenima zatvorenosti, da nametnu svoje klasifikacije društvenog, kulturnog i političkog sveta. Te klasifikacije čine dominantni kulturni poredak, gde je ključno pitanje strukture vladajućih diskursa. „Različite oblasti društvenog života javljaju se kao unete u diskurzivne domene, hijerarhijski organizovane u vladajuća ili poželjna značenja” (Hol, 2013: 19).

Osnovni pokazatelj odnosa moći, kontrole i diskriminacije je jezik. Odnosom jezika i moći prvenstveno se bavi kritička analiza diskursa kroz analizu njegove uloge u (re)produkciji odnosa moći i dominaciji određenih članova zajednice nad drugim pokušavajući da tumačenjem datih jezičkih fenomena utiče na iskorenjivanje socijalnih nejednakosti, razlika, predrasuda i stereotipa (Van Dijk, 1993: 249). Razmatrajući kako diskurs izražava i reprodukuje osnovne predrasude o Drugima u određenom društveno-političkom kontekstu, Van Dejk pojašnjava da strategija govora zasnovana na etničkim predrasudama i stereotipima počiva na pozitivnoj samoprezentaciji i negativnoj prezentaciji Drugog. Kako zaključuje, mnoge studije o etničkoj i rasnoj nejednakosti otkrivaju izražen stepen sličnosti između stereotipa, predrasuda i drugih formi verbalne diskriminacije sa diskursnim strategijama, medijima i postavljenim nacionalnim granicama (Van Dijk, 2015: 11).

Od samog nastanka, uloga štampe, a potom i elektronskih medija, nije bila samo obaveštavanje, već i emancipovanje javnosti i formiranje dominantnog mišljenja. Medijska reprezentacija u velikoj meri doprinosi uspostavljanju određenih društvenih vrednosti, jer nije važno samo kako mediji predstavljaju svet, već i kakve identitete, kulturne vrednosti i odnose afirmišu u društvu.

Kada mediji uporno predstavljaju određene osobe ili grupe na određene načine takva medijska slika postaje prihvaćena kao norma. Medijski sadržaji koji podstiču stereotipe, ignorisanje, isključivanje, predrasude, nekritičko mišljenje ili šire mržnju dovode do ozbiljne neravnopravnosti u društvu. Upravo iz tog razloga obaveza je novinara i novinarki da koriste politički korektan govor u skladu s idejama formulisanim u Deklaraciji o ljudskim pravima: ni jedna grupa (ili pojedinac/pojedinka) ne može biti diskriminisana jezikom samo zato što pripada drugačijoj rasi, veri, jeziku, naciji, etničkoj grupi, polu, dobu, jeziku, seksualnoj orijentaciji. Izraz *politički korektan govor* odnosi se na bilo koju javnu i privatnu upotrebu jezika na način da se vodi računa o toleranciji razlika. Društvena praksa upotrebe jezika kao sredstva za izražavanje i oblikovanje misli mora biti oslobođena svakog oblika nepoželjnih reči i izraza (tzv. politički nekorektnih) koje su deo našeg jezičkog inventara iz nasleđenog vremena i jezičke izvedbe. Biti politički korektan/a znači izbegavati uvredljive reči i etiketiranje, a koristiti prihvatljivu formu shodno kontekstu i osobi o kojoj se govori. Oblici politički nekorektnog govora su seksizam, rasizam, ejdžizam, etnicizam, konfesizam, juvenizam, lingvicizam, neadekvatno jezičko označavanje osoba sa invaliditetom i slično.

Mas-mediji imaju integrativnu, pojašnjavajuću i legitimišuću moć da oblikuju i definišu političku stvarnost, pogotovo u nepoznatim problematičnim ili u pretećim situacijama (Hol, 2013: 58). O velikom

uticaju medija u reprodukciji ideologija govori i Van Dejk (2006: 251), navodeći da su „uobičajeni postupci, događaji i institucionalno upravljanje proizvodnjom vesti pristrasni prema reprodukciji ograničenog niza dominantnih, elitnih ideologija” (Van Dijk, 2006: 252). Kako zapaža: „Rasprave, suprotstavljanja, razlike u mišljenju, kao i razlike među novinama kreću se unutar granica podnošljivih ideoloških razlika. Uprkos osobnim razlikama i slobodi korisnika medija u njihovoj obradi i uporabi medijskog diskursa, ukupni su ideološki učinci medija nesporni – doseg prihvatljivih društvenih ideologija više je ili manje istovetan s onima koji imaju povlašćen pristup masovnim medijima” (Van Dijk, 2006: 253).

Pojmove *rasizam i medij* Hol (2012) dovodi u direktnu vezu sa ideologijom pošto je, kako pojašnjava, glavno područje na kojem mediji operišu proizvodnja i transformacija ideologija. Hol govori o rasizmu, ali po istoj matrici funkcionišu seksizam, mizoginija, mržnja prema izbeglicima i migrantima. Termin ideologija koristi kako bi uputio na slike, pojmove i premise koje obezbeđuju okvir kroz koji se prikazuju, interpretiraju, razumeju ili *daje smisao* nekim aspektima društvenog postojanja. Prema njegovim rečima, jezik i ideologija nisu isto pošto se identični lingvistički termini, kao što su recimo demokratija i sloboda mogu upotrebiti u različitim ideološkim diskursima. Međutim, šire shvaćeno, “jezik je po definiciji glavni medij u kojem pronalazimo razradu različitih ideoloških diskursa” (Hol, 2012: 249). Kako dalje pojašnjava, ideologije teže tome da se izgube iz videokruga u zdravo-za-gotovo *naturalizovanom* svetu zdravog razuma, a budući da se čini da je rasa (kao i rod) prirodom *data*, rasizam je jedna od najdublje *naturalizovanih* ideologija.

Mediji, navodi Hol, nisu samo moćan izvor ideja o rasi, već i mesto gde se te ideje artikulišu, razrađuju i transformišu. Hol govori o

idejama i ideologijama u množini, jer smatra da bi bilo pogrešno ukoliko bi se mediji posmatrali kao da su na jedan uniforman konspirativan način upregnuti u pojedinačnu rasističku koncepciju sveta. Sa druge strane, prekidanje lanca pretpostavki koje rasističke propozicije drže na okupu, menjanje sadržaja argumenata, preispitivanje polaznih tačaka, prekidanje logike je sasvim drugačiji, znatno trajniji i mnogo teži zadatak (prema Hol, 2012: 250-263).

Za razumevanje pozicije Drugog, neophodno je naglasiti važnost vrednovanja odgovornosti i slobode. Prema de Bovoar, na pojedinačnim bićima, kao i na njihovoj kolektivnoj svesti, leži odgovornost na koji način će se odrediti prema sebi i Drugima, čime se pojedinac i kolektiv određuju i prema slobodi kao ključnom obeležju ljudskog bića. Ova filozofkinja i feministkinja, identitet vidi kao deo situacije u kojoj se pojedinac zatiče i koju pod određenim okolnostima može i mora da menja. Kako pojašnjava, kroz interakciju sa Drugim gradi se specifično iskustvo sebe kao živog bića, a ono je deo konkretne situacije u kojoj se pojedinac zatiče (prema Milić, 2017: 23).

Milić, sagledavajući prevashodno iz feminističke perspektive proces dekonstrukcije rodnih stereotipa, mada je primenjivo za Drugost uopšte, pominje značaj povezanosti s društveno-političkim kontekstom u kojem se pojavljuje konkretno iskustvo. Odgovornost i pojedinca i kolektiva za proizvodnju značenja i uspostavljanja prioriteta na kojima se u konkretnim istorijskim i kulturnim okolnostima obrazuje iskustvo ličnih i kolektivnih identiteta. Prema Milić (2017: 25) isticanje razlika kao jedne od ključnih odrednica identiteta smisleno je jedino kroz istovremenu kritiku svih oblika kulturne, ekonomske i pojedinačne nejednakosti, što ima smisla ukoliko se promoviše ideja solidarnosti, kao ideal humanističke tradicije.

A svaki čin solidarnosti, smatra Horvat (2016: 16), sadrži ljubav, jeste vrsta ljubavi, ali ljubav nije samo solidarnost. Prema njemu, humanitarizam stoji nasuprot solidarnosti, jer je ona daleko iznad milostinje zato što se nakon umirivanja griže savesti davanjem humanitarne pomoći uglavnom nastavljaju svakodnevne aktivnosti kao da se ništa nije dogodilo. Solidarnost je sasvim drugačija.

“Kada jednom počnete da praktikujete istinsku solidarnost, možete da prekinete sa humanitarnim radom i davanjem milostinje: čak i ako ne pružite novac prosjaku, ne možete da nastavite sa vašom svakodnevicom kao da se ništa nije dogodilo. Zašto? Zato što ga “nosite sa sobom”. Vi živite sa njim ne kao sa nekim “integrisanim otpadnikom” (kao što danas živimo sa imigrantima i izbeglicama), već on postaje deo ili čak pretpostavka svakog vašeg delovanja: on nikada ne može biti u potpunosti integrisan, jer nepravda ne može biti integralni deo onog što činimo iz ljubavi. Zato solidarnost već čini ljubav” (Horvat, 2016: 16).

Solidarnost je znak ljubavi, i na to može da ukaže čin formiranja zaštitnog prstena od ljudskih tela oko muslimana, žena, Jevreja tokom različitih protesta, ustanaka, pokreta, revolucija. Komparirajući ljubav i revoluciju, Horvat kaže da revolucija jeste ljubav ukoliko želi da bude dostojna svog imena. Kako pojašnjava, najgore što može da se desi ljubavi je da postane navika zato što ona suštinski predstavlja napetost, večito je u kretanju, ali i istovremeno verna prvom susretu. Isto važi i za revoluciju "U trenutku kada prestane da iznova preoblikuje ne samo društvene i međuljudske odnose već i sopstvene pretpostavke, revolucija najčešće završava u reakciji i propada" (Horvat, 2016: 13).

Mada se može tumačiti i kao oprez koji Fuko izražava prema učincima pripajanja i kolonizacije unitarnih diskursa o podređenim grupama (Braun, 2011: 233-234), u ovom segmentu je nužno povezati

važnost očuvanja dinamike ljubavi s njegovom tvrdnjom o neophodnosti konstantnog praktikovanja slobode i otpora. Naime, kako je u intervjuu sa Polom Rabinovim (Paul Rabinow, 1984), Fuko naveo, ne može se reći da jedna stvar pripada poretku *oslobođenja*, dok druga pripada poretku *tlačenja*. "Bez obzira na to koliko strašan može da bude neki sistem, uvek postoje mogućnosti za otpor, neposlušnost i protestna grupisanja. S druge strane, ne verujem da postoji takva stvar koja bi u funkcionalnom smislu bila... apsolutno oslobađajuća. Sloboda je praksa... Čovekovu slobodu nikada ne garantuju institucije i zakoni koji bi trebalo da ih jemče... I to ne zato što su dvosmisleni, već naprosto stoga što se sloboda mora praktikovati... Sloboda je jemstvo slobode" (Foucault, 1984).

Odgovornost pojedinka i kolektiva

Da bi se razumela krivica, mora se najpre napraviti jasna distinkcija između krivice i odgovornosti, ali i dati odgovor na pitanje da li je krivica pojedinačna i/ili kolektivna, kao i da li je odgovornost pojedinačna i/ili kolektivna.

Karl Jaspers, nemački psihijatar i filozof (i mentor Hane Arent), u svojoj knjizi *Pitanje krivice*, koja predstavlja zbirku tekstova sa njegovih predavanja održanih 1945-1946. godine isključivo o pojmu krivice i izdata je 1946. godine, neposredno posle rata, kaže da mora da se napraviti razlika u kom smislu se može suditi kolektivu, a u kom pojedincu. U ovom delu on se suočava sa sopstvenom odgovornošću i odgovornošću drugih koji su se protivili nacistima zbog strašnih zločina koje su počinili. O kolektivu se radi kada su državljani jedne države odgovorni za posledice postupaka te države. Tu je odgovornost određena i ograničena. S druge strane, za počinjene zločine može biti kažnjen samo pojedinac, a društvo kome pripada snosi odgovornost. Besmisleno je okrivljivati narod u celini kao zločinački. Zločinac je samo pojedinac. Takođe, besmisleno je i narod u celini moralno optuživati. I moralno se može suditi samo o pojedincu,

nikad o kolektivu. Narod kao celina ne postoji. Jezik, državljanstvo, kultura, zajednička sudbina, ništa od toga se ne podudara, nego poklapa. Narod se ne može pretvoriti u pojedinca, kao celina, ne može biti ni kriv ni nevin, ni u zakonodavnom, ni u političkom, ni u moralnom smislu.

Kolektivna krivica jednog naroda ne postoji i ne može postojati van okvira političke odgovornosti, ni kao krivična odgovornost, ni kao moralna ili metafizička krivica. Isto tako, Hana Arent, kada se bavi pitanjem kolektivne odgovornosti, takođe insistira na naglašavanju potrebe razlikovanja ova dva termina (lične i kolektivne odgovornosti). Takođe, oboje prave bitnu i jasnu razliku i između pojmova *odgovornost* i *krivica*. Postoji odgovornost čoveka za nešto što nije učinio, na primer nije pomogao čoveku da preživi iako je bio u mogućnost da to učini, ali ne postoji krivica za nešto u čemu neka osoba nije direktno učestvovala. U posleratnoj Nemačkoj pojava trenda uzvikivanja „Svi smo krivi“, tvrdi Arentova, imao je kontraefekat i služio je uglavnom onima koji su bili zaista krivi da se izvuku od sopstvene krivice i zaslužene sankcije. Krivica, za razliku od odgovornosti, uvek izdvaja - ona mora da bude i jeste strogo lična i odnosi se isključivo na konkretan čin. Za razliku od krivice, odgovornost može biti i kolektivna. Kao Jaspersova učenica filozofski razmatra i dualizam ovih pojmova i slaže se sa njegovim tvrdnjama. Sve vreme poziva da na „razvalinama Aušvica razgovaraju dželati i žrtve“ i tematizuje pojam odgovornosti u čitavom svom opusu... „ŽELIM DA RAZUMEM!“

Možda je ovo ključna rečenica izučavanja „*banalnosti zla koje ni sa čim ne može da se poredi*“ (Arent, *Izvori totalitarizma*)⁴ (Sedlarević, 2008; Sedlarević, 2014).

⁴ Ovaj segment nastao je na osnovu uredno prikupljenih i čuvanih beležaka jedne od autorki. Sadrži podatke koji su godinama pronalazeni u opusu Hane Arent, radovima o njenom životu i radu. Jedan deo podataka predstavlja beleške sa predavanja prof. dr Daše Duhaček, održanog 14. februara 2004. godine, u okviru kursa Teorija rodnosti Centra za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu.

Žena kao Drugost

Ono što čoveka, prema Sartru, razlikuje od mahovine, gnjiloće i karfiola jeste njegova sposobnost projektovanja u budućnost: svaki čovek je „svoj projekat, on egzistira samo ukoliko se uozbiljuje (ukoliko mogućnosti koje su mu na raspolaganju pretvara u zbilju, ukoliko ih ostvaruje), on dakle nije ništa drugo nego vlastiti život“ (Sartre, 1984: 273 u Zaharijević, 2020: 126-127)

Da li je žena ljudsko biće? U kojoj meri žena zaista može da se uozbiljuje?

Priča o drugom polu (Simon de Bovoar) daleko pre predstavlja priču o tome da nije svaki čovek sopstveni projekat (ili da to *još nije*), da nije svako sveukupnost vlastitih činova: žena koja je čovek istovremeno je određena kao Drugo, predmet i imanentnost. Ne samo što ona živi na način drugog, nesubjektivno, već se i definiše, razume i postavlja kao drugi (Zaharijević, 2020: 127)

Kao što je već pomenuto, tezu da je žena Drugi postavlja Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) filozofsko-književnim delom *Drugi pol*, nastalim u periodu od 1946. do 1949. godine.

Mada je ova knjiga svrstana u najznačajniji tekst dvadesetog veka kada je feminizam u pitanju, sama autorka je svoje feminističko stanovište iskazala tek dve decenije kasnije, kada se priključila francuskom pokretu

za oslobođenje žena (MLF) (Mitić, 2017: 72).

Prema Mitić, stav da identitet žene treba posmatrati kroz prizmu njene zajedničke ljudskosti i da je njeno izdizanje iznad polne razlike mera ljudskosti kojoj i sama treba da teži, de Bovoar svrstava u tradiciju liberalnog feminizma (Mitić, 2017: 80). Sa druge strane, u *Uvodu u rodne teorije* (Milojević & Markov, 2011), de Bovoar se navodi kao jedna od najuticajnijih autorki egzistencijalističkog feminizma, jer žensku podređenost povezuje sa definisanjem bića i bivstvovanja i egzistencijalističkim razumevanjem polne razlike budući da, prema njoj, egzistencija prethodi esenciji, odnosno *univerzalno žensko* se pripisuje kasnijem iskustvu.

Drugost postavljena kao osnovna kategorija ljudske misli, jer se nijedna zajednica nikada ne definiše kao jedno bez neposrednog postavljanja prema sebi Drugog (Bovoar 1983: 13), bila je prisutna i u Hegelovoj *Fenomenologiji duha*, a pitanjem Drugog u 20. veku bave se i Huserl, Hajdeger i Sartr. Promišljajući Hegelovu tezu o neprijateljstvu u sopstvenoj svesti prema svakoj drugoj svesti, jer subjekat suprotstavljajući se nastoji da se afirmiše kao bitno i da drugo preobrazi u nebitno – objekat, de Bovoar konstatuje da i druga svest njemu suprotstavlja sličan zahtev, te su individue i grupe primorane da priznaju uzajamnost svojih odnosa. „Kako onda da između polova nije postavljena ta uzajamnost, da se jedan od činilaca afirmisao kao jedino bitni, negirajući svaku relativnost u odnosu na svoj korelativ, definišući ga kao čistu drugost? Zašto žene ne opovrgavaju mušku suverenost [...] Otkud ženi ta pokornost?“ (de Bovoar, 1983: 14 u Milinkov 2016: 63).

Kako pojašnjava Duhaček (2014: 243–248), Simon de Bovoar, pokušavajući da odgovori na pitanje „Šta je žena?“ pokazuje da u položaju žene nema ničeg esencijalnog i supstancijalnog kao što je bilo do tada u filozofski apstrahovanoj kategoriji Drugog, jer se ona percipira kao

nedostatak, kao negativ, ili čak kao *promašeni muškarac*, kako je Sveti Toma Akvinski govorio o ženama. De Bovoar kaže da se žena “determiniše i razlikuje od muškarca, a ne on u odnosu na nju – ona je nebitno prema bitnom. On je Subjekt, Apsolut; ona je Drugi” (Bovoar, 1983: 12). Kako dalje pojašnjava, u istoriji su postojali periodi kada su jaki potčinjavali slabe, većina manjinu, jedna grupa vladala Drugom, ali i da se dešavalo da se promene uloge i da se neka situacija nastala u jednom, menjala u drugom periodu, jer su i društvo i priroda promenjive kategorije. Međutim, žene se i dalje ne postavljaju autentično kao subjekat, jer prema njenim rečima, u trenutku kada žene počinju da učestvuju u izgrađivanju sveta, taj svet, budući stvoren na istorijskim osnovama koje su pisali muškarci, još pripada muškarcima. Ipak, ona deo odgovornosti prebacuje i na žene: „Ako se žena postavlja kao nebitnost koja se nikada ne preobraća u bitnost, znači da sama ne radi ništa za taj preobražaj“ (Bovoar, 1983: 15).

De Bovoar smatra da se žena zapravo često dobro oseća u svojoj ulozi Drugog, jer odbiti da se bude Drugi, odbiti da se sarađuje sa muškarcem, za ženu bi značilo odreći se svih koristi koje savez sa *višom kastom* može doneti. Takođe, na taj način se izbegava *rizik* slobode, jer put *pasivne, otuđene, izgubljene individue, žrtve tuđe volje lišene svake vrednosti* jeste lak u odnosu na *patnju i napetost egzistencije autentično primljene* (Bovoar, 1983: 17 u Milinkov, 2016: 64).

Pojedine feministkinje Simon de Bovoar kritikuju zbog mizoginije, jer smatraju da se njeno neprijateljstvo prema ženi očitava u odnosu prema svemu što je specifično ženskom telu – menstruaciji, porođaju, dojenju, ženskoj požudi, svemu što uzima kontrolu nad sopstvenim telom i smešta je u područje neslobode, neautentičnosti i pasivnosti (prema Bahovec 2011: 120).

Naime, de Bovoar kaže da jednu od ključnih prepreka na putu transcendencije ženi nisu nametnule institucije patrijarhata, već ograničenja sopstvene biološke konstitucije. Prema njenom mišljenju, prirodni ciklusi kojima je prinuđena da *robuje* i materinstvo koje joj je priroda namenila otežavaju ženin put ka slobodi (prema Mitić, 2017: 80). Kako dalje navodi Mitić, implikacija da se svoje - ljudsko mesto u svetu kojim dominiraju muškarci mora ostvariti potiskivanjem vlastite polnosti, naišla je na brojne kritike feminističkih teoretičarki koje su u navedenim stavovima pronalazile tragove prezira prema ženskom telu i latentnu mizoginiju kod najpoznatije i najviše slavljene feministkinje dvadesetog veka.

Bahovec navodi da, ipak, mizoginija nije nikakva predrasuda *nedovoljno feminističkih* prethodnica (Meri Vulstonkraft, Simon de Bovoar), koje nisu bile u stanju da se suoče s vlastitom ženskošću, jer ako društvo ne bi bilo mizogino i ako slika žene ne bi odgovarala tom društvu, onda ni mizogini feminizam ne bi bio potreban (Bahovec, 2011: 122 u Milinkov, 2016: 66).

Prema Mitić (2017: 73), upravo ambivalentan odnos koji de Bovoar zauzima u odnosu na žensku biologiju i latentna mizoginija njenog teksta, na koju se osvrće ne mali broj feminističkih teoretičarki, pokazali su u kojoj su meri teme koje se nameću feminističkom promišljanju od vitalnog značaja za razumevanje ne samo političke i ekonomske, već i filozofsko-antropološke i ontološke dimenzije postojanja. Ova autorka pojašnjava i da su negativni osvrti na *Drugi pol* uglavnom fokusirani na komentare o ograničenjima koje nosi materinstvo i ženska fiziološka funkcija, ali da se pritom zaboravlja ključna misao da žena postaje to što jeste u konkretnim istorijskim okolnostima, a ne samim rođenjem, odnosno da je identitet žene proizvod konkretne situacije u kojoj se nalazi pojedinačna žena (Mitić, 2017: 80-81).

Ipak, ostaje pitanje zašto žena koja je bila ikona svoga vremena i osvojila svoju nezavisnost i pravo na alternativnost nije uzmakla patrijarhalnim očekivanjima i nadanjima u samoj sebi, koje krajem sedamdesetih godina pokreće sociološkinja Žarana Papić. Iako je Simon de Bovoar za razliku od savremenica pokazivala čvrstinu u izgradnji principa kojim bi život podredila sopstvenim ciljevima i sebe smatrala *ostvarenom* osobom koja je izbegla teret *potlačenosti* koji analizira u *Drugom polu*, uspostavljaajući superiorni stav prema ženama koju su živele kao *zavisne* osobe, ona ipak ističe i zasniva Sartrovu superiornost, uspostavljaajući odnos u kome je Sartr (njen životni saputnik – prim. aut.) uvek bio ispred (prema Milinkov, 2016: 65). Pretpostavljajući Znanje kao netaknutu vrednost, prihvatajući intelektualizam koji uspostavlja razliku između ljudi po njihovom znanju, tj. opredeljujući se za istovetnu hijerarhizovanu strukturu vrednosti, Simon de Bovoar je zapravo u toj jednakosti morala da prizna da je Sartr zahvaljujući svojoj istorijskoj prednosti otišao *dalje* od nje (Papić, 1978. u Duhaček, Ivanović & Zaharijević, 2012: 51-61).

Kategorija žene kod Simon de Bovoar je paradigma Drugosti, koja znači dihotomiju između onog što je dato i jeste po *prirodi* i onoga što jeste istorijsko, kulturno i po *navici*. U njenom fokusu je žena određena društveno-istorijskim konstruktima, gde nenadanu povezanost događaja uređuje slučajnost istorijskog trenutka kako bi se mogla razgraničiti žena od svih drugih područja Drugosti, što, međutim, ne isključuje neke druge slučajnosti. Bahovec smatra da upravo ta slučajnost ukazuje na njenu revolucionarnost i približava je strukturalizmu ili poststrukturalizmu. Struktura je, prema začetniku strukturalizma, Klod Levi-Strosu (Claude Levi-Strauss), sama granica između prirode i kulture. Stara ideja o *večitom ženskom* tako odslikava jednu realnost koja nije ni biološki utemeljena ni društveno konstruisana (Bahovec, 2011: 110-111 u Milinkov, 2016: 65).

Džudit Batler (Judith Butler) osim terminološke podele na pol i rod, uvodi i treći element u poimanje razlike među ovim pojmovima, i to – želju, jer *rod* ne sledi nužno naš biološki pol, a s druge strane, naša želja se ne podudara nužno sa *polom*, čak ni sa *rodom*. Kako pojašnjava, neko može na biološkom nivou da bude muškarac, da je po društvenom rodu žena i da ima heteroseksualnu želju, homoseksualnu, bi ili aseksualnu želju.

“U svakodnevnom životu ljudi obično misle da su maskulinitet ili feminitet heteroseksualni i da izražavaju mušku ili žensku biološku ‘istinu’. Želela sam da raskinem ove ‘kauzalne veze’ između biološkog pola, identiteta i seksualnih praksi. Ukoliko su neke savremene feministkinje osporavale pretpostavke muške dominacije, one su čuvale ovaj misaoni okvir heteronormativnosti. Povezivanje pola, roda i želje prema ‘kauzalnim vezama’ propisano je prema dominantnoj heteronormativnoj matrici. Ta heteroseksualna norma se, međutim, neprestano subvertira i dovodi u pitanje. Ja sam formirana, ograničena rodnim normama, ali to ‘ja’ nije u potpunosti njima određen” (Batler, 2006).

Izgradnja sopstvenog identiteta, ili zbirke višestrukih i promenljivih identiteta koje svako od nas nosi u sebi, traje gotovo čitavog života. Od ličnih svojstava sve do pripadnosti bilo kom kolektivitetu stvar je volje svake osobe ili društvenih okolnosti u kojima određena osoba živi i odlučuje da struktuirati svoj identitet. Duhaček piše da je u feminističkim teorijama identitet danas jedna od ključnih tema, jer je feminizam polazio od uspostavljanja kategorije Žena i/ili žene što je vodilo ne samo do razmatranja identiteta Žena/Žene, već i do razmatranja kategorije identiteta uopšte. “Upravo iz tih razloga, identitet je danas i mesto napetosti i sporova u feminističkim teorijama – pokušaji uspostavljanja kategorije žena i preispitivanje identiteta dovodili su do teorijskih i političkih razmimoilaženja” (Duhaček, 2011: 359-369).

‘Rodni identitet je deo ličnog identiteta koji se odnosi na socijalnu i ličnu percepciju pojedinca o pripadanju odnosno nepripadanju vlastitom biološkom polu. Danas možemo govoriti o lepezi rodnih identiteta koja se najčešće imenuje formulom LGBTTIQ - krovni naziv za lezbejke, gej, biseksualne, transrodne, interseksualne i queer (kvir) osobe. Na individualnom planu rodni identitet je nezavisan od toga koji pol je na rođenju upisan pojedinki/pojedincu, iako se veći deo populacije identifikuje sa biološkim polom. Heteroseksualne osobe su većinski deo populacije, ali LGBTTIQ osobe ne traže neka posebna prava za sebe već samo ista prava koja imaju i heteroseksualne osobe. Socijalizacija je bitna za izgradnju rodnog identiteta bar u istoj meri u kojoj na njegovo formiranje utiču lične želje, stremljenja i sklonosti ličnosti. Na društvenom planu na rodne identitete utiču ekonomske, političke, kulturne, subkulturne, rasne, polne prilike” (Jarić & Radović, 2011: 138).

Rečenicom „Žena se ne rađa, ženom se postaje“ počinje drugi deo *Drugog pola*, koji de Bovoar posvećuje ličnom iskustvu, promišljajući ideju da je žena kao i muškarac vrlo složena konstrukcija različitih društvenih činilaca u sadejstvu s procesima prihvatanja ili odbijanja interiorizacije onoga što ti elementi društva nude, nameću, predlažu, što se smatra jednom od najuticajnijih i najznačajnijih postavki savremenih feminističkih teorija (prema Duhaček, 2014: 254-255).

Može li se ženom postajati s drugačijim ishodom, ne biti drugi pol?

Pitanje mogućnosti društvene transformacije pokreće Adriana Zaharijević pozicionirajući teorijsko promišljanje Džudit Batler u domen političke filozofije, obrazlažući navedeno činjenicom da analizirani tekstovi nagone da se zapitamo “šta je stvarno, je li to sve što jeste i može li se stvarno misliti nekako drugačije - štaviše, može li se nešto učiniti da stvarno postane drugačije” (Zaharijević, 2020: 28-29). I upravo, filozofija

naginje ka zapitanosti nad nekim najosnovnijim unutrašnjim iskustvima suočavanja sa svetom, dok ono spoljašnje, političko "pokreće, goni nas na delanje, ubrzava svet života, smeštajući nas usred mnoštva i uvek među druge" (isto, 28). Može li se postojati drugačije - prvo je i temeljno pitanje onoga što će se postepeno pretvarati u teoriju performativnosti... "Otuda pitanje može li se postajati drugačije ne podrazumeva samo oslobađanje ženskog tela od njegove drugosti, odnosno od zaključanosti u pol, već zahteva i emancipaciju samog mišljenja od redukcije na dualizam, prema kom postoje subjekat i Drugi, i prema kom je subjekat *res cogitans*, Drugi *res extensa*, prema kom se *res extensa* živi ili kao telo ili kao transcendiranje telesnog, najzad, prema kom je telo sudbina žene, a bestelesnost mogućnost muškarca" (Zaharijević, 2020: 129-130). Ženin put ka autonomiji mučan je i teskoban, jer se od nje, prema postojećim konfiguracijama telesnog, zahteva ili da se tela *liši* postajući skup sopstvenih bestelesnih činova, ili da telom ostane ušklopljena kao svojom jedinom sudbinom, nečim što je tu za nju pre i mimo bilo kakvog činjenja. Odgovor na pitanje može li se postajati drugačije - zapravo traži način na koji bi telo moglo biti nužna osnova za slobodu i ključna tačka u kojoj se ona posreduje (isto, 133). I telo je deo identiteta jedne osobe.

U ovom radu, akcenat je upravo na dekonstrukciji pojma identiteta kao datosti i pokazivanje njegove višeslojnosti, promenljivosti, raznovrsnosti i hibridnosti kao rezultata društvenih i životnih okolnosti. Identitet se ne može jednoznačno definisati, niti se može trajno definisati. Feministički pristup identitetu podrazumeva analizu društvenih činioaca koji su uticali na to da naš identitet danas bude takav kakav jeste. Od toga kako su sa nama postupali dok smo bile devojčice, kako nas je društvo oblikovalo da budemo žene, na koji način nas je to isto društvo sprečavalo (ili motivisalo) da iskoristimo svoje potencijale. Takođe, u formiranju identiteta ulogu imaju činoci koji mogu imati uticaja na svaku individuu, poput vere, rase, etničkog porekla, klase, starosti, pola i roda.

Mržnja prema Drugosti

Mržnja se može definisati kao najrazorniji osećaj, emocionalni stav, sindrom, generalizovana ljutnja ili poriv za obezvređivanjem drugih (Royzman, McCauley & Rozin, 2005; Ekman, 1992; Solomon 1977, Berner & Dozier, 2002; Rample & Burris, 2005)⁵. Premda se radi o vrlo specifičnom stanju, istraživanja mržnje su u psihologiji retka, a razlozi su, kako pojašnjavaju u Zagrebačkom psihološkom društvu, metodološki, ali i konceptualni, jer se mržnja ne smatra uobičajenom emocijom. Međutim, dodaje se, na promenu odnosa istraživača, utiče pojava *kulture mržnje*, odnosno porast stepena mržnje u raznim društvima i životima svih ljudi danas, što ostavlja posledice, kako na društvo, ali i emocionalno, psihološko i fizičko zdravlje pojedinca. Mržnja nastaje kada se predmet (objekat) mržnje, a to može biti neki događaj, osoba ili grupa sagleda kao negativna i neugodna, bezobzirna, nemoralna i zla (prema Vranić, 2020).

Problem je dodatno otežan kada je osećaj mržnje ili, još drastičnije (a sve prisutnije), *kultura mržnje* usmerena prema nekoj osobi ili grupi samo zato što se ne nalazi unutar okvira koji se često potpuno neargumentovano postavlja kao merilo *normalnosti*, kada je mržnja usmerena prema nekom samo zato što je stran, nepoznat, zato što je Drugost.

⁵ Preuzeto sa sajta Zagrebačkog psihološkog društva. <https://zgpd.hr/2020/02/25/zasto-zapravo-mrzimo/>. Pristupljeno 8. 4. 2021.

Prema psihoanalitičarima (Volkan, 2017), priprema za stvaranje svesti pojedinca o onom Drugom javlja se dok se beba vezuje za majku i određene osobe, a za stabilizaciju tog procesa potrebno je oko tri godine. Reč je poznatom Drugom. Takođe, u psihoanalizi je poznat i koncept straha od nepoznatih ljudi (nepoznati Drugi), kada dete shvata da postoje i druge osobe sem onih koji su u neposrednom okruženju, odnosno kada se ono plaši stranaca. "Identifikacija stupa na scenu nakon što dete odvoji predstavu o sebi od predstava objekta. Deca se poistovećuju s realističkim, izmaštanim, željenim ili čak zastrašujućim aspektima važnih osoba u svom okruženju" (Volkan 2017: 109). Naime, identifikacija dece s osobama koje su im bliske uključuje i simbole koji doprinose proširivanju unutrašnjeg sveta u odnosu na njihovu malu, odnosno kasnije veliku grupu. "Odrasli u detetovom okruženju prenose na njega zajedničke mete, uglavnom nežive objekte iz čega dete iskustveno *uči* šta pripada njegovoj velikoj grupi, a šta ne. Detetova investicija u odgovarajuće mete eksternalizacije predstavlja pravi početak društvenog/političkog učestvovanja u grupi, kao i u predrasudama u odnosu na Drugog - što govori o potrebi velike grupe da ima saveznike i neprijatelje" (Volkan, 1988. u Volkan, 2017: 111).

Dehumanizacija Drugog, pojašnjava Bauman, otvara prostor za njihovo isključivanje iz kategorija osoba kojima zakonito pripadaju ljudska prava. Ljudima isključenim iz naše moralne odgovornosti pripisuju se odlike koje ne zavređuju pažnju i poštovanje, te se na taj način opravdava nepoštovanje i odsustvo brige kao "zaslužene kazne za neizlečive poroke ili zle namere onih koje smo lišili poštovanja i ignorisali, tretirali grubo ili bezobzirno zanemarili" (Bauman 2018:79).

Kako navodi Volkan (2017: 115), u pisanoj istoriji koja nam je distupna, konstantno vidimo interakcije između *pseudo vrsta*, pri čemu jedna grupa zlonamerno vidi drugu kao manje ljudsku. Kako dalje pojašnjava, jedan od najjačih motiva za održavanja integriteta velike grupe jeste moć.

Nadalje, tu su i narcizam, konkurencija, prestiž, čast, zavist, potčinjenost, tuga i žalost, koji predstavljaju mentalnu nadogradnju u koju je *evoluiralo* puko preživljavanje i borba za teritoriju prvih plemena ili klanova. Tako su navedeni pojmovi, od prvobitnog simbola preživljavanja, uz kulturološke pojačivače, tradiciju, religiju ili istorijska sećanja ugrađene u samopoštovanje, samoljublje i identitet, postali simboli velike grupe.

Društvena stigma i stigmatizacija, prema definiciji UNICEF-a⁶, predstavljaju ekstremno neodobravanje ili nezadovoljstvo određenom osobom ili grupom zbog pretpostavljenih ili stvarnih karakteristika, uverenja ili ponašanja za koje se smatra da ih razlikuju od drugih pripadnika društva, bilo da je reč o ekonomskim, političkim, kulturnim ili društvenim normama. U svojim najozbiljnijim oblicima, stigma dovodi do isključivanja osobe iz sfera društvenog funkcionisanja i stvara osećaja krivice, stida, straha, inferiornosti i želju za skrivanjem.

Prema Baumanu, naviknuti da koristimo sopstvene odlike kao merilo po kojima se procenjuje čovečnost drugih ljudi, mi *normalni* verujemo da osoba sa stigmom *nije sasvim čovečna*, a neposredni efekat svega toga je grubo odbijanje društvenog prihvatanja ljudi koji su žigosani kao animalni i njihovo prisilno otuđivanje (Bauman, 2018: 41, 42). Kako dalje pojašnjava, moguća su dva uticaja stigmatizacije: prva posledica je gubitak samopoštovanja stigmatizovane osobe, jer poniženje i sramota mogu dovesti do samoponištenja, samoprezira, depresije i onesposobljenosti; druga, suprotna reakcija je sagledavanje stigmatizacije kao potpuno nezaslužene, bolne i uvredljive što zahteva i opravdava osvetu koja može da preokrene ili efikasno porekne presudu šire zajednice da bi se ponovo steklo samopouzdanje. A moguća je i treća, posredna reakcija, kada je

⁶ UNICEF (2019). Rad na eliminaciji stigme i diskriminacije. Promovisanje jednakosti, inkluzije i poštovanja različitosti. https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org/serbia/files/2019-09/modul_11.pdf. Pristupljeno 6. 4. 2021.

osoba izdvojena zbog otuđenosti zaštićena sopstvenim verovanjima o identitetu i *relativno neobuhvaćena svešću* da ne uspeva da dosegne ono što šira zajednica zahteva od nje, te traži potvrdu normalnosti od značajne druge grupe, koja je spremna da prihvati i čuva povoljniji status (prema Bauman 2018: 42, 43). Upravo zahvaljujući ovom poslednjem, otvara se prostor za razne kampove za obuku terorista i agitovanje nesigurnih koji potvrdu pripadnosti velikoj grupi traže od onih koji su se nametnuli kao vođe, religijske, etničke, političke ili ideološke.

Razmišljanje o problemu bezličnog, neinteligentnog konformizma, kako navodi Bejkvel, podstiče Hana Arent uvodeći već pomenuti pojam *banalnost zla* u knjizi *Ajhman u Jerusalimu* (Eichmann in Jerusalem, 1963), koja govori o suđenju Adolfu Ajhmanu, organizatoru holokausta. "Pošto je prisustvovala suđenju pažnju su joj privukli njegovi neobični isprazni odgovori, Arentova ga je protumačila kao vrhunskog čoveka u sivom odelu. Smatrala ga je neinteligentnim birokratom koji u tako velikoj meri robuje onom hajdegerovskom se da je izgubio svaku ljudsku individualnost i odgovornost, što predstavlja fenomen koji je nazvala banalnošću zla" (Bejkvel, 2018: 236).

Arent smatra da udaljenost od realnosti i nerazboritost mogu izazvati veće pustošenje nego svi zli nagoni koji su, možda, prirođeni čoveku. Dalje pojašnjava, da kad govori o banalnosti zla to čini na strogo činjeničnom nivou ukazujući na fenomen s kojim su se na suđenju našli licem u lice. "Eichmann nije ni Jago ni Magbet, i ni na kraj pameti mu nije bilo da poput Ričarda III odluči "da će biti nitkov" [...] On nije bio glup. Obična plitkounnost - nešto što ni u kom slučaju nije identično s glupošću - predisponirala ga je da postane jedan od najvećih zločinaca tog perioda. A ako je to *banalno*, pa čak i smešno, ako ni uz najbolju volju iz Eichmanna ne može da se izvuče neka đavolska ili demonska suština, to i dalje ne znači da se radi o nečem uobičajenom" (Arendt, 2000: 257).

Kako dalje navodi Arent, od istraživanja međuzavisnosti plitkournosti i zla, jednostavnija je činjenica da se radi o vrsti zločinu kojoj nema presedana, *administrativnom masakru*, jer je takav zločin mogla da sprovede samo gigantska birokratija koristeći resurse vlasti. Naime, suština totalitarnih režima, a možda i priroda same birokratije, da od ljudi u administrativnoj mašineriji napravi izvršioce i puke zupčanike i time ih dehumanizuje. Međutim, "svi zupčanici te mašinerije, ma koliko bili nevažni, na sudu se odmah transformišu u počinioce, dakle u ljudska bića" (Arendt, 2000: 259).

Bauman smatra da se, suprotno proširenju prostora ljudske međuzavisnosti, trenutno dešava sužavanje domena moralnih obaveza za koje postoji spremnost da se priznaju, da se za njih preuzme odgovornost i prihvate kao objekat neprestane pažnje i delovanja na međusobnoj solidarnosti. Naime, problem je, kako konstatuje, težnja ka životu u kojoj je jasno postavljena linija *mi* i *oni*, i što u suštini ta "raselina ne zahteva negaciju morala kao takvog", već, naprotiv, često se naglašava moralna superiornost u odnosu na *njih* koji se smatraju manje vrednim. "Svaka strana na liniji fronta bi žestoko porekla i najmanju sumnju o moralnoj ravnodušnosti, moralnom slepilu ili nemoralnom stavu; i svaka bi jedva čekala da optuži *njih* za razliku od *nas* za sve te pervezije" (Bauman 2018: 77). Kako dalje pojašnjava (2018: 91), Kant je verovao da je moralno znanje, znanje o ispravnom i pogrešnom, dato svim ljudskim bićima, međutim nije bio siguran da moralna dela neizbežno slede iz tog znanja, jer moralno ponašanje nije stvar rutine. Biti moralan znači poznavati razliku između dobra i zla, odnosno gde povući granicu, te preuzeti odgovornost za promovisanje dobra i za odolevanje zlu. Ipak, apsolutna, neograničena i bezuslovna odgovornost za dobrobit nekog drugog mogla bi predstavljati zapovest po meri svetaca, te je neophodno da se ta odgovornost svede na meru *običnih* ljudi i njihovih realnih sposobnosti, s dodatnim oprezom

da se ne skrene u suprotnost, odnosno stanje moralnog slepila (Bauman, 2018: 77).

Bez ozbira što deluje kao oksimoron, čini se da se danas, sa jedne strane, može govoriti o prisustvu *kulture mržnje* prouzrokovane sistemskom normalizacijom nasilja, ili sa druge, može biti reči o jednom ignorantskom odnosu, kada se Drugi doživljava toliko beznačajnim da postaje nevidljiv za sistem i znatan deo društva. Problemi Drugog se smatraju nevažnim, nezanimljivim i *guraju pod tepih*, sve dok taj kontinuirani nemar ne preraste u drastično rušenje ljudskih prava u smislu ugrožavanja bezbednosti i života. U najvećoj meri, pojava ignorisanja, nebrige odnosi se na državni sistem i nadležne institucije i ustanove, dok građani i građanke, većina njih, jednostavno, bez glasa, dopušta da u društvu dominiraju mržnja i nasilje. A zbog čega se čuti? Smatramo da je tišina posledica širenja konformističke apatije i egocentrizma. Egocentrizam se uglavnom pojavljuje iz straha od gubitka sopstvenih pozicija, sitnih privilegija, a u nekim slučajevima i osnovne egzistencije, ukoliko se reaguje i suprotstavi, dok je apatija pokazatelj rasprostranjene svesti da svojim činjenjem ne možemo ništa da uradimo.

Egocentrizam se javlja u situacijama kada vređanje, agresivnost, mržnja ili diskriminacija dolazi od onih koji su na pozicijama moći i tada se čuti iz vrlo ličnih razloga i straha da se ne naruši sopstvena, manje ili više, ali svakako konformna pozicija. Dok je apatija ili jednostavno otupelost i neosetljivost na tuđe probleme, posledica dugogodišnjeg sistemskog podsticanja svesti da *mali, obični* ljudi ništa ne mogu učiniti, da se situacija ne može popraviti i da je besmisleno izlaziti iz sopstvene zone komfora. I jedno i drugo upućuje na poruku *važno je sačuvati sopstvenu glavu ili leđa*.

Kao posledica navedenog, može se tumačiti više nego glasno ćutanje građana koji su prisustvovali specifičnim slučajevima nasilja koji su

se dogodili u vozilima javnog prevoza u Beogradu. Krajem oktobra 2020. godine, bračni par Roma pretučen je u autobusu na putu za Batajnicu. Mladić je udarao po glavama dvoje starijih ljudi, a, iako su svi putnici bili očevici, reagovala je samo jedna devojka, a ostali su ćutali⁷. U drugom primeru, s obzirom na to da se radi o detetu, znatan deo javnost zatečen je činjenicom da građani nisu reagovali na nasilje pred njihovim očima. Radi se o snimku na kojem se vidi kako muškarac seksualno uznemirava maloletnu devojku u beogradskom tramvaju, dok ostali putnici mirno sede i ne reaguju. Snimak je oktobra 2018. godine proširen društvenim mrežama, a potom je navedeni slučaj postao i predmet izveštavanja medija⁸. U prvom slučaju, prema navodima devojke koje je jedina reagovala na fizičko nasilje prema Romima, policajci su dali samo usmeno obećanje da će biti podneta prijava i otišli. Zašto je teško zamisliti da su svi putnici, u oba primera, zagrmeli na nasilnika, da je odjeknuo **krik protiv zla**, a potom insistirali da policija reaguje u skladu s nadležnostima? Tada bi se poslala jasna poruka da je nasilje nedopustivo. Međutim, građani su ćutali.

Izlazak iz zone komfora i osećaja lične ušuškanosti i sigurnosti, neminovno je praćen strahom jer se ulazi u nepoznato, ponekad i opasno i toga se ne treba stideti. No svakim vidom suprotstavljanja nasilju, borbe sa problemima i zalaganja da se i Drugima omogući njihova bezbedna zona, koja im s pravom pripada, predstavlja čin hrabrosti kojim se u stvari širi sloboda, lična, unutrašnja. To je odgovornost, poštovanje. I to je ona sopstvena zona spokoja. Stvarna, za razliku od prividne sigurnosti koju kao nevidljivo platno plete skup navika od kojih je, u stvari, sazdana upravo ta zona komfora zbog koje se tako glasno čuti.

⁷ <https://rs.n1info.com/vesti/a658262-bracni-par-pretucen-u-autobusu-uvereni-da-su-napadnuti-samo-zato-sto-su-romi/>. Bračni par pretučen u autobusu, uvereni da su napadnuti samo zato što su Romi. Pristupljeno 13.5. 2021.

⁸ <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-45990398>. Nasilje u tramvaju: Zašto se "smrznemo" kada smo svedoci nasilja. Pristupljeno 13. 5. 2021.

Govor mržnje

Govor mržnje predstavlja javno saopštavanje poruka mržnje ili netrpeljivosti prema nekoj rasnoj, nacionalnoj, etničkoj, verskoj, seksualnoj ili drugoj društvenoj grupi ili njenim pripadnicima i pripadnicama. Njime se podstiče, opravdava ili veliča diskriminacija na osnovu rase, etničkog porekla, pola, vere, seksualne orijentacije ili nekog drugog ličnog svojstva (Petrušić & Beker, 2012: 39). Poruke mržnje, bez obzira da li su upućene u realnom ili onlajn, prostoru, nisu usmerene samo ka grupama, nego vrlo često ka pojedincima i pojedinkama koji se targetiraju zbog nekog ličnog svojstva.

Sam termin *govor mržnje* (hate speech), kako navodi Nikolić (2018: 27), prvi put se pojavio krajem osamdesetih godina 20. veka u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) među pravnicima koji su želeli da bolje objasne specifičnu vrstu štetnog ekstremnog rasističkog govora. Nikolić konstatuje da se pojam govor mržnje odnosi na akciju (govor) koji je motivisan specifičnom emocijom (mržnje), a u cilju povređivanja i omalovažavanja određne osobe ili grupe. Pored određenih reči i rečenica koje mogu direktno ili indirektno pozivati na mržnju i prezir (pa i nasilje), čini ga i kompletan sistem vrednosti i stavova koje jedno lice ili grupa može da ima prema nekoj drugoj grupi, sistem koji je najčešće utemeljen na predrasudama i stereotipima. U samom govoru mržnje iskazuje se prezir i netrpeljivost prema drugom i drugačijem, a ono što je

najbitnija karakteristika govora mržnje je da se njime negira samo biće i suština drugoga (Nikolić, 2018: 28-30).

Govor mržnje, kao oblik diskriminacije, može da se ispolji na različite načine: ispisivanjem grafita i poruka na fasadama zgrada (npr. poruka „Cigani, marš iz Srbije“, „Ubij Šiptara“) ili objavljivanje poruka u sredstvima informisanja čija je sadržina takva da se njima podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog pripadanja ili nepripadanja nekoj rasi, veri, naciji, etničkoj grupi, polu ili zbog njihove seksualne orijentacije (Petrušić & Beker, 2012: 39)

Govor mržnje je opasna društvena pojava jer može da izazove nesagledive posledice za grupu protiv koje je usmeren, ukoliko se ne reaguje pravovremeno i ukoliko se ljudi ne kažnjavaju za govor mržnje. Primer iz skorije istorije je građanski rat i genocid u Ruandi, u toku kojeg je ubijeno između 500.000 i 800.000 ljudi, uglavnom pripadnika naroda Tutsi. Medijska propaganda imala je velik uticaj na događaje u Ruandi, a govor mržnje je bio široko rasprostranjen, podržan i prihvaćen. Razmere govora mržnje najbolje ilustruje činjenica da su izrazi „Tutsi“ i „bubašvabe“ u medijima korišćeni kao sinonimi (Petrušić & Beker, 2012: 40).

Dakle, za definisanje i utvrđivanje postojanja govora mržnje neophodno je da se problematičan govor, odnosno njegovo moralno i emotivno značenje, posmatra iz perspektive šireg kulturnog, istorijskog i društveno-političkog konteksta. „Govor koji nije opasan u jednom kontekstu, može predstavljati govor mržnje u drugom. Drugim rečima, prilikom svakog razmatranja govora mržnje, neophodno je utvrditi i proceniti sve okolnosti u kojima se on javlja ili u kojima se smatra da se od takvog govora očekuje da podstakne nasilje, zastrašivanje, neprijateljstvo ili diskriminaciju protiv onih prema kojima je usmeren“ (Rakša Zubčević, Beder & Vojvodić, 2017: 13). Autori dalje navode da je vrlo važno analizirati

pojašnjavaju da je suštinska pretnja izražavanju mišljenja sa elementima govora mržnje u tome što poruka koja se ovakvim izražavanjem šalje građanima, ima za cilj da izazove određene negativne posledice za određenu osobu ili grupu u zavisnosti od ličnog svojstva ili pripadnosti određenoj grupi. Navedeno se može manifestovati kroz stvaranje prezira ili negativnog stereotipa prema određenoj osobi, odnosno grupi, zatim podsticanje diskriminacije i neprijateljstva, osudu okoline, izazivanje osećanja nesigurnosti i straha, nanošenje fizičkih i psihičkih bolova, upućivanje pretnji, podsticanje i izazivanje nasilja, stvaranje osećaja kod velikog dela građana da je takvo ponašanje prema određenoj osobi ili grupi društveno poželjno i opravdano i izazivanje osećaja kod širokog kruga građana da će takvo ponašanje biti tolerisano i neće biti predmet odgovornosti (yucom.rs).

U Komitetu pravnika za ljudska prava¹² dalje navode da govor mržnje predstavlja snažno sredstvo za podsticanje linča, diskriminacije, nasilja, neprijateljstva i svirepog ponašanja, ratnih zločina i drugih anticivilizacijskih tekovina i stereotipa koji su osnov krivičnog dela *zločina mržnje*.

Neophodno je skrenuti pažnju da iznošenje političkog ili ideološkog stava i kritičkog mišljenja ne predstavlja govor mržnje. Pogotovo ukoliko je reč o kritici upućenoj osobama koje obavljaju javne funkcije, državnim zvaničnicima, političarima ili drugim javnim ličnostima, čije delovanje, ukoliko nije transparentno i u skladu s javnim interesom, može, pa čak i mora, biti podložno društvenoj kritici. "Pojedini ideološki stavovi, naročito oni koje možemo nazvati konzervativnim često nisu govor mržnje. Rasprave u kojima su zastupljeni ideološki stavovi u vezi sa ukidanjem prava na abortus ili pravima lica pripadnika određene nacionalne ili etničke manjine ili pripadnika određenog pola ili

¹² Isto

određene seksualne orijentacije su sasvim legitimna u demokratskom društvu, ali samo pod uslovom da se njime ne podstiče mržnja, netolerancija, agresivni nacionalizam ili etnocentrizam, ne glorifikuju zločini ili superiornost rase ili nacije, ili negiraju ratni zločini, genocid ili uspomena na lica koja su izgubila živote u takvim događajima." (yucom.org.rs).

Nikolić (2018) smatra da se digitalno okruženje može povezati sa ponašanjem individue u gomili, te da je moguće povući neke paralele i iskustva iz analize ponašanja gomile, jer učesnici u komunikaciji na internetu, iako su fizički odvojeni, učestvuju u grupnoj aktivnosti, uživaju zaštitu većine i lagodnu udobnost anonimnosti. U analizi ponašanja u komunikaciji putem internet, Nikolić se poziva na glavne karakteristike koje je uspostavio Gustav Le Bon (Gustave Le Bon) u *Psihologiji gomile* (1895) kao što su anonimnost, viralno širenje i sugestija, odnosno uticaj. Kako dalje pojašnjava, usled teškog identifikovanja individue u masi istomišljenika, inhibicije popuštaju, pa se tako gubi osećaj odgovornosti za sopstvene postupke što nadalje olakšava ispoljavanje ekstremnijeg ponašanja. Takođe, pojedinci u *gomili* uglavnom bez preispitivanja prihvataju i slede ideje, mišljenje i emocije većine, a Le Bon ovaj proces upoređuje sa procesom širenja virusa, dok se u fazi sugestije, ideje i emocije iz kolektivnog nesvesnog omogućavaju da gomila sledi neku istaknutu individuu u grupi (prema Nikolić, 2018: 63).

Deo koji bi se mogao diskutovati jeste pitanje apsolutne anonimnosti na internetu za koju smatramo da nije u potpunosti moguća, te da bi se pre moglo govoriti o tome da u internet komunikaciji pojedinci imaju privid anonimnosti što doprinosi smanjenju odgovornosti za sopstvene postupke. Na neki način, sklanjanje iza pseudonima (nickname) može se porediti za srednjevekovnim karnevalima pod maskama, kada je za vreme fešte, skriveno lice, omogućavalo lascivnije ponašanje pojedinaca

koje je inače bivalo moralno upitno i kao tako podlegalo društvenim sankcijama. Postavlja se pitanje da li nam anonimnost na internetu daje preveliku slobodu da druge vređamo, omalovažavamo i pretimo im i kako bi ponašanje izgledalo da identitet nije skriven.

Analizirajući žanrovske karakteristike onlajn komentara Kleut (2020) navodi da su otvoreni svima i da su najčešće, bar u Srbiji anonimni, što za posledicu, u stilsko-jezičkom smislu, ima pojavu *javnog narodnog diskursa*, čiji delovi predstavljaju i neučtivost i neuljudnost. Kako pojašnjava, komentari se mogu posmatrati kao prevođenje vesti u narodni jezik, a društvenih tema po izboru medija u one koje su relevantne na ličnom planu, kognitivno i afektivno. "Postojanje emocija, često saopštenih neučtivim izrazima, govori o tome da je nekim građanima do nečega stalo. Delu njih je stalo do toga da mrze druge i da svoju mržnju šire - to im se ne sme dozvoliti" (Kleut, 2020: 175-177). Prema njenim rečima, ovo otvara jedno od osnovnih pitanja kako upravljati prostorima onlajn komentara tako da se podstaknu njegove dobre strane i ograniče loše strane, a rešenja nisu jednostavna i iziskuju znanje, ljude i tehnologije.

Sem anonimnosti, kako pojašnjava Bauman, ono što onlajn sfera omogućava, pogotovo u situacijama pojačane nesigurnosti i neizvesnosti usled susreta s nepoznatima, to je iluzija da postoji utočište u okviru kojeg je moguće upravljati, određivati pravila, uključivati i isključivati druge, izbegavati preispitivanje, diskusiju, jednostavno kontrolisati i dozvoljavati prisustvo samo istomišljenicima. "Tu unutar tog utočišta, čovek je pošteđen neizbežnosti sukobljavanja sa protivnikom oči u oči [...] Okretanje ka moralnom slepilu i gluvoći, opredeljivanje za opciju oslobođenu rizika povezanih sa njenom alternativom, sasvim odgovara, hvala" (Bauman, 2018: 98).

Prema istraživanju Saveta Evrope iz 2012. godine, skoro 80% korisnika interneta posvedočilo je da se susrelo sa govorom mržnje,

od čega se 30% osetilo lično ugroženim. Prema rezultatima istraživanja "Komunikativna agresija u Srbiji 2019" koje je realizovao Centar za profesionalizaciju medija i medijsku pismenost (CEPROM)¹³, svaki medij u Srbiji prosečno objavi 23 problematična teksta samo u toku jednog dana, a najčitaniji mediji u zemlji samo u toku jednog dana objave u proseku 644 teksta koji sadrže neke od elemenata agresivne komunikacije, govora mržnje i senzacionalizma. Kako se konstatuje u istraživanju, najopasnija posledica takvog izveštavanja medija sve je izraženija polarizacija u društvu i podela na *mi* i *oni* koja nastaje usled odsustva kulture dijaloga i istovremenog jačanja ekstremizama raznih vrsta koji su sve prisutniji u medijima. I istraživanje koje je sprovedeno među učeničkom populacijom ukazuje koliko se često deca sreću s porukama mržnje. Naime, rezultati analize "Deca Evrope na internetu"¹⁴ (EU Kids Online) objavljene 2019. godine, pokazuju da se skoro polovina ispitanih učenika (45%) na internetu susrela s porukama mržnje kojima se napadaju određene grupe ljudi, kao što su npr. ljudi druge boje kože, vere, nacije ili seksualne orijentacije.

Budući da sloboda govora nikad ne sme služiti kao izgovor za širenje mržnje, neophodno je da granice između prava na slobodno izražavanje, sa jedne i širenje mržnje, sa druge strane, budu jasno uspostavljene stoga je govor mržnje u demokratskim društvima prepoznat kao jedan od fenomena koji treba regulisati. I to bez obzira da li je reč o grafitima na zgradama, javnim skupovima, medijskom diskursu ili objavama na društvenim mrežama,

Važnost jasnog uspostavljanja granice između mišljenja i stava i govora mržnje jeste upravo u posledici tog govornog čina. Često se

¹³ <https://www.ceprom.rs/wp-content/uploads/2019/12/CEPROM-Rezultati-istra%C5%BEivanja-Komunikativna-agresija-u-Srbiji-2019..pdf> Pristupljeno 12. 4. 2021.

¹⁴ https://www.unicef.org/serbia/media/12511/file/korisćenje_interneta_i_digitalne_tehnologije_kod_dece_i_mladih_u_Srbiji.pdf Pristupljeno 12. 4. 2021.

rasprave zasnivaju na tome da li je neko imao pravo nešto da kaže i koje su granice slobode govora, a zaboravlja se na grupe ili pojedince izložene verbalnom nasilju i mržnji. Nesigurnost, strah, obezvređenost ili životna ugroženost su posledice osuda, pretnji, stvaranja i širenja prezira, stereotipa, diskriminacije i mržnje. Dakle, govor mržnje u osnovi predstavlja dehumanizaciju Drugog i ponekad je vrlo malo potrebno da se verbalni čin pretvori u fizičko nasilje. Jednostavno rečeno, dovoljno je da se ukaže *prava prilika*.

Autor podkasta "ALARM sa Daškom i Mlađom" Daško Milinović godinama je izložen pretnjama na društvenim mrežama, a 16. aprila 2021. u jutarnjim časovima prilikom odlaska na posao dva maskirana mladića napala su ga metalnim šipkama. Napad su osudila medijska udruženja, civilne organizacije, predstavnici vlasti i političke partije, a Slavko Ćuruvija fondacija¹⁵ je saopštila da je prebijanje radijskog voditelja u Novom Sadu posledica dugotrajne tolerancije na nasilje prema novinarima i zabrinjavajuće nekažnjivosti svih oblika ugrožavanja njihove bezbednosti. "Još jednom upozoravamo da svakodnevne hajke, pretnje i uvrede prema novinarima – od tabloida i tabloidnih televizija, do same Skupštine Srbije i nosilaca najviših funkcija u zemlji prolaze bez ikakvih posledica. Ovakva atmosfera u zemlji obezbeđuje nesmetani otvoreni lov na medijske radnike i sve kritičke glasove u društvu i ohrabruje nasilnike da se metalnim šipkama obračunavaju sa njima" (slavkocuruvijafondacija.rs). Jedan od osumnjičenih napadača uhapšen je, kao i osoba iz Beograda osumnjičena za podstrekivanje na nasilničko ponašanje, a postupak je pokrenut pred Osnovnim javnim tužilaštvom u Novom Sadu.

Nekoliko meseci ranije, krajem novembra 2020. godine ugrožena je bezbednost programskog direktora Nezavisnog društva novinara

¹⁵ <https://www.slavkocuruvijafondacija.rs/napad-na-daska-milinovica-je-posledica-nekaznjivosti-ugrozavanja-bezbednosti-novinarar/>. Pristupljeno 27. 4. 2021.

Vojvodine, novinara Dinka Gruhonjića i njegove porodice nakon što su na zgradi u kojoj žive ispisani grafiti koji sadrže govor mržnje i nacionalnu netrpeljivost. Na ulazu u zgradu osvanulo je „Pizdo ustaška, ovo nije tvoj grad ni zemlja" i „Smrade konjušarski", uz iscrtane svastike koje predstavljaju nacističke simbole, a ispisano je i „Ratko Mladić srpski heroj"¹⁶. Slučaj je prijavljen policiji, a krivična prijava podneta zbog izazivanja rasne, verske i nacionalne mržnje i netrpeljivosti dostavljena je na hitno postupanje Višem javnom tužilaštvu. Međutim, tu je sve što je poznato u vezi sa tokom istrage, kao i u slučaju podnetih krivičnih prijava zbog brojnih prethodnih pretnji preko društvenih mreža i Gruhonjiću i Nezavisnom društvu novinara Vojvodine, kao i mnogim drugim novinarima i novinarkama.

I u godišnjem izveštaju Beogradskog centra za ljudska prava navodi se da je u potpuno politizovanom društvu javni diskurs, zarad prikupljanja jeftinih političkih poena, postao preplavljen govorom mržnje, kao i da su godinama unazad društveno politički uslovi za ostvarivanje ljudskih prava sve nepovoljniji.

"Veoma loša ekonomska situacija u zemlji u kojoj veliki broj ljudi živi na ivici siromaštva i u kojoj su kriminal i korupcija uobičajena društvena pojava, populistička retorika koja je postala osnov i svrha političkog delovanja usled nesposobnosti političkih elita da ponude odgovore na suštinska pitanja u zemlji koja je, čini se, u „večitij" tranziciji, učinili su Srbiju društvenom zajednicom u kojoj su stereotipi i predrasude široko rasprostranjeni, u kojoj je socijalna distanca prema određenim društvenim grupama veoma izražena" (Pokuševski & Petrović, 2021: 21).

O ozbiljnosti situacije i potpunom nedostatku makar načelno prisutne korektnosti u javnom diskursu, svedoče salve uvreda i mržnje

¹⁶ <https://www.danas.rs/drustvo/dinko-gruhonjic-o-pretecim-graftima-slicne-poruke-sam-dobijao-i-od-vlasti/>. Pristupljeno 27. 4. 2021.

koje poslanici i poslanice Narodne skupštine Republike Srbije, i to iz redova vladajuće koalicije Srpske napredne stranke (SNS) upućuju gotovo svim pojedincima, pojedinkama ili organizacijama koji iznose kritički stav prema predstavnicima vlasti. Posebno su na *udaru* novinari i novinarke, novinarska udruženja ili uopšte mediji koji profesionalno obavljaju svoj posao.

Centar za istraživanje, transparentnost i odgovornost CRTA zabeležio je da su samo u prva dva meseca 2021. godine mediji u republičkom parlamentu najmanje 37 puta pomenuti¹⁷ u negativnom kontekstu. *Televizija N1* je čak 24 puta bila tema, bez obzira na sadržaj dnevnog reda. *Televizija Nova* spomenuta je najmanje šest puta, nedeljnik *NIN* pet, a *KRIK* dva puta, dok tokom marta novinari ovog istraživačkog portala nisu postali glavna tema tabloida i nacionalnih televizija koji su ih dovodili u vezu sa kriminalnom grupom Veljka Belivuka, a poslanici ih vređali i optuživali da su *kriminalno udruženje koje ne plaća porez*.

Poslanici vladajućih stranaka sa skupštinske govornice novinare i novinarke koji profesionalno rade posao, uz uvrede na ličnom nivou, nazivaju *stranim plaćenicima i domaćim izdajnicima*, mediji se proglašavaju *antidržavnim i antisrpskim*, a izveštavanje se karakteriše kao *medijski terorizam*. Ignorisanje Vlade i Narodne skupštine Republike Srbije, nadležnih ministarstava, ali i Regulatornog tela za elektronske medije (REM), poslednjih napada na Mrežu za istraživanje kriminala i korupcije (*KRIK*), kao i kontinuiranog vređanja novinara i medija, bilo je povod da u martu 2021. godine novinarska i medijska udruženja – Nezavisno društvo novinara Vojvodine (NDNV), Nezavisno udruženje novinara Srbije (NUNS), Asocijacija medija, Asocijacija onlajn medija (AOM) i Lokal pres istupe iz Radne grupe za bezbednost i zaštitu novinara.

¹⁷ <https://www.cenzolovka.rs/pritisci-i-napadi/dnevnik-poslanickih-uvreda-medi-ji-su-pirati-diletanti-snajper-novinari-mafija-i-da-saradjuju-s-teroristima/>. Pristupljeno 17. 5. 2021.

Međunarodni normativni okvir

Slobodna razmena misli i mišljenja jedno je od najdragocenijih prava čoveka, navodi se u Deklaraciji o pravima čoveka i građanina (1789), i konstatuje da svaki građanin može dakle slobodno govoriti, pisati, štampati, s tim što odgovara za zloupotrebe ove slobode u slučajevima određenim zakonom (čl. 11).

Prema Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima (1948), sva ljudska bića rađaju se slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima. Ona su obdarena razumom i svešću i treba jedni prema drugima da postupaju u duhu bratstva (čl.1). Takođe, svakom pripadaju sva prava i slobode proglašene u ovoj Deklaraciji bez ikakvih razlika u pogledu rase, boje, pola, jezika, veroispovesti, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porekla, imovine, rođenja ili drugih okolnosti (čl. 2). Svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja, što obuhvata i pravo da ne bude uznemiravan zbog svog mišljenja, kao i pravo da traži, prima i širi obaveštenja i ideje bilo kojim sredstvima i bez obzira na granice (čl. 19).

Evropska konvencija o ljudskim pravima (1950) takođe proklamuje slobodu izražavanja, mišljenja, primanja i prenošenja informacija i ideja,

bez mešanja javne vlasti i bez obzira na granice. Ali u ovom dokumentu postavlja se i načelo dužnosti i odgovornosti. "Ostvarivanje ovih sloboda s obzirom na to da ono povlači dužnosti i odgovornosti, može podlegati onim formalnostima, uslovljavanju, restrikcijama ili kažnjavanju koje zakoni propisuju, a demokratsko društvo zahteva, u interesu nacionalne bezbednosti, teritorijalnog integriteta i javne sigurnosti, radi sprečavanja nereda i kriminala, zaštite ugleda i prava drugih lica, sprečavanja da se daju informacije dobijene u poverenju, kao i radi održavanja autoriteta i nepristrasnosti sudstva (Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, čl. 10).

Prvi dokument koji ukazuje na neku vrstu regulacije govora mržnje je Međunarodna konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (CERD) usvojena je na plenarnoj sednici Generalne skupštine Ujedinjenih nacija 21. decembra 1965. godine (SFRJ je ratifikovala 1966/67). Kako pojašnjava Dragičević, pojam *govor mržnje* nije korišten u konvenciji, ali se njena suština odnosila na zabranu rasističkog govora, i to na način da se od država potpisnica zahtevalo ne samo da zabrane nego i da propišu kao kažnjivo delo neke pojavnne oblike rasističkog govora. U deklaraciji su identifikovana četiri oblika onoga što se danas naziva govor mržnje, a to je širenje ideja utemeljenih na rasnoj superiornosti, širenje ideja utemeljenih na rasnoj mržnji, poticanje na rasnu diskriminaciju i poticanje na dela rasno motivisanog nasilja (Dragičević u Turčilo, 2020: 135).

Važnost uloge medija u suzbijanju širenja netolerancije i govora mržnje prepoznata je u Beču 1993. godine na samitu članica Saveta Evrope, kada je izražena zabrinutost zbog oživljavanja rasizma, ksenofobije i antisemitizma, razvoja klime netolerancije, sve češćih akata nasilja, naročito onih uperenih protiv migranata i osoba imigrantaskog porekla, kao i zbog razvoja novih vidova ksenofobije u obliku agresivnog nacionalizma i etnocentrizma. Na ovom samitu usvojen je Plan akcije za

borbu protiv rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netolerancije, u okviru kojeg se od medija traži „da izveštavaju i komentarišu dela koja spadaju u rasizam i netoleranciju na istinit i odgovoran način i da nastave da razvijaju profesionalne etičke kodekse koji odražavaju ove zahteve”¹⁸ (ravnopravnost.gov.rs).

U Preporuci br. R (97) 20 koju je Komitet ministara Saveta Evrope usvojio 1997. godine, govor mržnje predstavljaju svi oblici izražavanja koji „šire, podstiču, promovišu i opravdavaju rasnu mržnju, ksenofobiju, antisemitizam, kao i sve ostale oblike mržnje zasnovane na netoleranciji, uključujući: netoleranciju izraženu kroz agresivni nacionalizam i etnocentrizam, diskriminaciju i neprijateljstvo prema manjinama, migrantima i ljudima imigrantskog porekla“ (Preporuka br. R (97) 20). Takođe, u govor mržnje se mogu svrstati i ostale forme diskriminacije i predrasuda, kao što su anticiganizam, kristijanofobija, islamofobija, mizoginija, seksizam i diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta¹⁹. U ovom dokumentu se konstatuje da navedeni oblici izražavanja mogu da imaju veći i štetniji uticaj ukoliko se šire putem medija.

Komitet za suzbijanje rasne diskriminacije u opštoj preporuci (35/2013) ukazuje da se govor mržnje ne odnosi samo na rasističke komentare i da može imati mnogo oblika. Državama se preporučuje da preduzmu neophodne mere da suzbiju govor mržnje, kao i da obrate pažnju na različite manifestacije: usmeno ili pisano, preko elektronskih medija, društvenih mreža, kao i u vidu neverbalne forme izražavanja poput rasističkih ili fašističkih simbola, slika, grafita ili ponašanja na javnim okupljanjima i sportskim takmičenjima.

¹⁸ http://ravnopravnost.gov.rs/wp-content/uploads/2012/11/images_files_SE_Preporuka%20R_g7_20.pdf. Pristupljeno 20. 4. 2021.

19 isto

Evropska unija je usvojila 2008. godine Okvirnu odluku²⁰ o „borbi protiv rasizma i ksenofobije“ koja je obavezala sve zemlje članice da kriminalizuju izvesne forme govora mržnje. S druge strane, potpuno suprotno onome što se dešavalo u Evropi, u Sjedinjenim Američkim Državama fleksibilnost kada je govor mržnje u pitanju dodatno je konsolidovana i učvršćena u skladu sa Prvim Amandmanom o gotovo neprikosnovenoj zaštiti slobode govora. Navedeno potvrđuje koliko kulturni i politički kontekst utiču na način na koji se širenje mržnje toleriše/netoleriše u jednom društvu. Na teritoriji Evrope, širenje fašizma i nacizma, pogotovo u Saveznoj Republici Nemačkoj, podleže strogim sankcijama, stoga neofašističke i neonacističke organizacije svoje internet domene registruju, na primer, na teritoriji SAD, kao što je slučaj s forumom belih suprematista *Stormfront* koji je funkcionisao²¹ dvadesetak godina, sa oko 300.000 registrovanih članova, pre no što je 2017. godine napokon ugašen zbog promovisanja mržnje, ali i povezivanja članova organizacije s brojnim ubistvima.

Savet Evrope u decembru 2008. godine izdao je Vodič o govoru mržnje²² (*Manual on Hate Speech*) sa ciljem da se približi praksa Evropskog suda za ljudska prava, kao i konstantna težnja da se uspostavi ravnoteža između člana 10 Evropske konvencije o ljudskim pravima koji garantuje slobodu izražavanja i člana 17 koji zabranjuje svaku zloupotrebu prava priznatih Konvencijom. Termin *govor mržnje* obuhvata različite poruke mržnje, od uvredljivih, negativnih, stereotipnih komentara, do govora koji podstiče nasilje prema određenim osobama ili grupama. U razmatranju svakog pojedinačnog slučaja Evropski sud

²⁰<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:l33178>.

Pristupljeno 21. 4. 2021.

²¹ <https://www.splcenter.org/fighting-hate/extremist-files/group/stormfront>.

Pristupljeno 18. 4. 2021.

²²<https://www.rcmediafreedom.eu/Publications/Manuals/Manual-on-Hate-Speech>. Pristupljeno 21. 4. 2021.

za ljudska prava znatnu pažnju poklanja analizi konteksta, vrsti i sadržaju govora, cilju i nameri širenja, kao i kojoj osobi ili grupi je poruka mržnje upućena, odnosno da li je reč o deci, odraslima ili pripadnicima različitih društveno osetljivih grupa.

Kako navodi Nikolić, sud drugačije posmatra političare od kojih se očekuje da budu spremniji da podnesu i oštriju kritiku za razliku od običnih građana. Sa druge strane, kada političari šire govor mržnje sud je strožiji prema njima, jer se od predstavnika građana očekuje da ne podstiču netoleranciju i mržnju. Ukoliko ocenjuje rad medija, sud pravi razliku kada novinari samo neutralno prenose nečiju izjavu koja se može smatrati govorom mržnje što nije zabranjeno, od situacije kada su novinari ti koji proizvode sadržaj koji spada u govor mržnje (Nikolić, 2018: 103-104).

Evropski sud za ljudska prava pojam govora mržnje prvi put je upotrebio 1999. godine i to, kako navodi Kojić (2018) u nekoliko predmeta protiv Turske (*Sürek v. Turkey*, *Sürek and Özdemir v. Turkey* i *Erdogdu and Ince v. Turkey*). Kako dalje pojašnjava, sud izbegava da u svojim odlukama definiše govor mržnje i nastoji da svaki predmet analizira zasebno. Tako se u predmetu *Sirek protiv Turske* (*Sürek v. Turkey*, 1999), navodi „Činjenica da određena ‚informacija‘ ili ‚ideja‘ vređa, šokira ili uznemirava nije dovoljan osnov ometanja (ograničavanja slobode izražavanja). Predmet slučaja su govor mržnje i glorifikacija nasilja“ (Kojić, 2018: 315).

Onačinu na koji Sud razmatra odgovornost medija u širenju poruka mržnje, pokazuje predmet *Jersild protiv Danske* (1994) koji se odnosi na slučaj dokumentarnog filma u kojem su analizirani rasistički stavovi pripadnika desničarske grupe *Greenjackets* (Zelene jakne). Podnosilac predstavke je autor filma koji je u Danskoj osuđen za podsticanje

rasističkih izjava protiv imigranata i etničkih grupa. Međutim, iako je utvrdio da su članovi pomenute grupe iznosili rasističke stavove, Evropski sud za ljudska prava zaključio je da novinar nije imao za cilj propagiranje navedenih stavova već informisanje javnosti o važnom društvenom problemu. "Iz ove presude se vidi da je Evropski sud uzeo u obzir nekoliko elemenata: 1) samostalnost novinara i činjenicu da nije izneo svoje gledište; 2) format intervjua; 3) kontekst: novinar nije učestvovao u rasističkim izjavama i u uvodu je pozvao gledaoce da taj program posmatraju u kontekstu rasprave o rasizmu u Danskoj; i 4) svrha: nije bila rasistička, jer je u okviru izveštavanja nastojao da predstavi, analizira i objasni ovu grupu" (Krstić, 2020: 12).

Predmet Žan-Mari Le Pen protiv Francuske (Jean-Marie Le Pen v. France, 2010) ukazuje na posebno procenjivanje značaja društvene uloge govornika, odnosno činjenicu da status i položaj nalažu veću opreznost prilikom javnog obraćanja upravo zbog društveno-političkih posledica koje određeni govor može proizvesti. Navedeni slučaj odnosi se na sankcionisanje predsednika francuske stranke Nacionalni front Le Pena zbog raspirivanja mržnje i diskriminacije prema muslimanskoj manjini u intervjuu objavljenom u francuskom *Le Monde*. Ovaj pripadnik ekstremne desnice upozoravao je Francuze da se "čuvaju dana kada će u toj zemlji biti 25 miliona muslimana umesto sadašnjih pet, koliko se procenjuje da ih ima u Francuskoj, jer će tada oni komandovati"²³. Kažnjen je zbog podsticanja diskriminacije i mržnje. "Sud je zauzeo stav da, iako je pitanje ograničavanja slobode govora značajno i opravdano u demokratskom društvu, takav vid govora nije zaštićen članom 10 Konvencije upravo zbog toga što je Le Pen izabrani politički predstavnik naroda" (Kojić, 2018: 320).

²³ https://www.bg2.net/info/vesti/index.php?yyyy=2006&mm=05&dd=11&nav_category=78&nav_id=197392. Pristupljeno 27. 4. 2021.

O odgovornosti internet portala za uvredljive komentare posetilaca, kao i na to da anonimnost ne isključuje odgovornost, ukazuje presuda Evropskog suda za ljudska prava iz 2013. godine u predmetu²⁴ *Delfi AS vs Estonija* u korist Estonije. Naime, estonski info portal *Delfi* u matičnoj je zemlji osuđen za klevete upućene privatnoj kompaniji koja se bavi transportom objavljene u korisničkim komentarima na njihovim stranicama. Nakon suđenja *Delfi* je uložio žalbu Europskom sudu za ljudska prava u nadi da će presuda biti odbačena. Međutim, taj je Sud presudio da je estonski portal odgovoran za sadržaj anonimnih i klevetničkih komentara svojih čitalaca. Sud je potvrdio da je utvrđivanje *Delfija* odgovornog za komentare bilo opravdano i proporcionalno mešanje u njegovo pravo na slobodu izražavanja, te da nije bilo kršenja člana 10 Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava. Doneta presuda prevashodno osuđuje ekstremne izlive mržnje objavljene u komentarima na tom portalu, ali i nepreuzete mere u vezi sa moderiranjem i brisanjem problematičnih komentara (coe.int).

Navedeni primeri pokazuju da se u praksi Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu pridaje važnost istorijskom, društveno-političkom i kulturološkom konteksta prilikom razmatranja pojave govora mržnje, budući da konačna odluka da li će nešto biti sankcionisano zavisi od štete koja je u određenom okruženju prouzorkovana.

Na primer, većini građana Belgije ili Francuske, ne znači mnogo kada se na stadionima ili nekim protestima skandira, a dalje širi preko društvnih mreža „Nož, žica, Srebrenica“, dok je na teritoriji bivše Jugoslavije vrlo jasna poruka mržnje zbog genocida počinjenog 1995.

²⁴ https://www.coe.int/cs/web/help-country/news-bosna-i-hercegovina/-/asset_publisher/oLK3rH98ZHgU/content/evropski-sud-za-ljudska-prava-potvrdio-presudu-u-predmetu-delfi-as-vs-estonija?_101_INSTANCE_oLK3rH98ZHgU_view-Mode=view/&desktop=true. Pristupljeno 26. 4. 2021.

godine. Navedeno otvara pitanje kako je uopšte moguće da se tako nešto izgovori, a zatim i zašto se ne sakcioniše. Odgovor se može pronaći u društveno-političkom kontekstu opredmetljenom u političkim strukturama koje pospešuju navedeni diskurs.

Ponekad deluje utopistički pokušaj rešavanja problema na globalnom nivou, ali je važno pomenuti pokušaje da se makar na teritoriji Evropske unije doprinese smanjenju problema širenja mržnje u onlajn prostoru. Evropska komisija je 2016. godine objavila Kodeks postupanja radi suzbijanja nezakonitog govora mržnje na internetu²⁵, koji podrazumeva uklanjanje problematičnog sadržaja. Kodeks su, u prvi mah, prihvatile najpoznatije IT kompanije kao što Facebook, Twitter, YouTube, Microsoft, a potom su se 2018. godine priključili Instagram, Snapchat i Dailymotion, Jeuxvideo.com u januaru 2019. godine, a TikTok je u septembra 2020. najavio da će se priključiti.

Potpisujući Kodeks, pomenute kompanije su se obavezale da će sprečavati širenje nepriličnih sadržaja, uz pomoć pravila i smernica na osnovu kojih se jasno zabranjuje podsticanje nasilja i uznemirujućeg sadržaja, te predviđa procenjivanje prijavljenog sadržaja i uklanjanje ukoliko je neophodno. IT kompanije su dužne da preispitaju većinu prijava za uklanjanje nezakonitog govora mržnje za manje od 24 časa, te, ukoliko je potrebno, onemoguće pristup takvom sadržaju ili da ga uklone. Uz navedeno, obavezuju se i da će edukovati i informisati korisnike o vrstama sadržaja koji prema njihovim pravilima i smernicama zajednice nisu dopušteni. Predviđena je i saradnja s organizacijama civilnog društva kako bi se približile najbolje prakse u suzbijanju mržnjom ispunjene retorike i predrasuda. U Kodeksu se navodi i da IT kompanije i Evropska komisija, svesni vrednosti nezavisnog govora

²⁵https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/eu-code-conduct-countering-illegal-hate-speech-online_en. Pristupljeno 24. 4. 2021.

protiv mržnjom ispunjene retorike i predrasuda, žele nastaviti rad na utvrđivanju i promicanju nezavisne protivargumentacije, novih ideja i inicijativa te pratećih obrazovnih programa koji potiču kritičko razmišljanje. Evropska komisija u saradnji s državama članicama treba da promoviše pridržavanje obaveza utvrđenih Kodeksom o postupanju i drugih relevantnih platformi i društvenih medija. Na samom početku primene Kodeksa, reagovanje i sklanjanje problematičnog sadržaja sa navedenih društvenih meža nije bilo na nekom приметnijem nivou (sa Fejsbuka je uklonjeno 28%, sa Tvitera 19%, a Jutjub 48,5%). Međutim, podaci iz decembra 2019. govore da je sa Fejsbuka sklonjeno skoro 88%, a sa Jutjub oko 80% sadržaja koji predstavlja govor mržnje. Sa druge strane, za preventivu pojave mržnje neophodno je uključivanje različitih faktora, za šta je svakako primarna senzibilisanost i spremnost državnih i pravosudnih institucija da reaguju i rešavaju problem, zatim edukacija, medijska pismenost, ali i individualna odgovornost svih članova društva, pojedinačna odgovornost jednih prema drugima. To pretpostavlja aktivnije uključivanje građana i građanki u zaštitu ljudskih prava, što za početak može da se ogleda u tome da se reaguje i prijavi problematičan sadržaj na društvenim mrežama ili širenje mržnje u medijima.

Zakonska regulativa u Republici Srbiji

Prema **Ustavu Republike Srbije**, zabranjeno je i kažnjivo svako izazivanje i podsticanje rasne, nacionalne, verske ili druge neravnopravnosti, mržnje i netrpeljivosti (čl. 49).

Krivični zakonik Srbije zabranjuje izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora ili netrpeljivosti (čl. 317). Ovim zakonom predviđena je zatvorska kazna od šest meseci do pet godina za svakog ko na osnovu razlike u rasi, boji kože, verskoj pripadnosti, nacionalnosti, etničkom poreklu ili nekom drugom ličnom svojstvu krši osnovna ljudska prava i slobode zajamčena opšteprihvaćenim pravilima međunarodnog prava i ratifikovanim međunarodnim ugovorima od strane Srbije (čl. 387, stav 1). Prema istom članu (stav 4), kazna zatvora od tri meseca do tri godine, predviđena je i za svakog ko širi ili na drugi način učini javno dostupnim tekstove, slike ili svako drugo predstavljanje ideja ili teorija koje zagovaraju ili podstrekavaju mržnju, diskriminaciju ili nasilje, protiv bilo kojeg lica ili grupe lica, zasnovanih na rasi, boji kože, verskoj pripadnosti, nacionalnosti, etničkom poreklu ili nekom drugom ličnom svojstvu.

U Krivični zakonik je 2013. godine članom 54a uveden zločin iz mržnje kao posebna, otežavajuća okolnost u odmeravanju kazne za dela učinjena iz mržnje na osnovu rase, veroispovesti, nacionalne i etničke pripadnosti, pola, seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

Prema **Zakonu o zabrani diskriminacije** (čl. 11) govor mržnje je poseban oblik diskriminacije. Ovim zakonom izričito je zabranjeno je izražavanje ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv lica ili grupe lica zbog njihovog ličnog svojstva u javnim glasilima i drugim publikacijama, na skupovima i mestima dostupnim javnosti, ispisivanjem i prikazivanjem poruka ili simbola, i na drugi način.

Zakon o javnom informisanju i medijima takođe propisuje "zabranu objavljivanje ideja, informacija i mišljenja kojima se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje protiv osoba ili grupe osoba zbog njihovog pripadanja ili nepripadanja nekoj rasi, veri, naciji, etničkoj grupi, polu ili seksualnoj opredeljenosti", nezavisno od toga da li ista radnja predstavlja ujedno i krivično delo (čl. 75). U Zakonu se navodi da je odgovornost isključena ako je ovakva informacija deo naučnog ili novinarskog teksta, a objavljena je (1) bez namere da se podstiče diskriminacija, mržnja ili nasilje, kao deo objektivnog novinarskog izveštaja ili (2) s namerom da se kritički ukaže na ove pojave (čl. 76).

I **Zakon o elektronskim medijima** zabranjuje govor mržnje, a odgovornost za programski sadržaj snosi pružalac medijske usluge bez obzira ko ga je proizveo (npr. nezavisna produkcija, zakupljeni termin, programska razmena, najave programa, SMS i druge poruke publike i sl.). Regulator se stara da programski sadržaj pružaoca medijske usluge ne sadrži informacije kojima se podstiče, na otvoren ili prikriven način, diskriminacija, mržnja ili nasilje zbog rase, boje kože, predaka,

državljanstva, nacionalne pripadnosti, jezika, verskih ili političkih ubedenja, pola, rodnog identiteta, seksualne orijentacije, imovnog stanja, rođenja, genetskih osobenosti, zdravstvenog stanja, invaliditeta, bračnog i porodičnog statusa, osuđivanosti, starosne dobi, izgleda, članstva u političkim, sindikalnim i drugim organizacijama i drugih stvarnih, odnosno pretpostavljenih ličnih svojstava (čl. 51).

Kada je reč o internetu, u zakonskim aktima nije posebno precizirano sankcionisanje govora mržnje, ali se u **Zakonu o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala** navodi da se zakon primenjuje radi otkrivanja, krivičnog gonjenja i suđenja između ostalog i za "krivična dela protiv sloboda i prava čoveka i građanina, polne slobode, javnog reda i mira i ustavnog uređenja i bezbednosti Republike Srbije, koja se zbog načina izvršenja ili upotrebljenih sredstava mogu smatrati krivičnim dilema visokotehnološkog kriminala" (čl. 3). Za postupanje nadležno je posebno odeljenje za borbu protiv visokotehnološkog kriminala Višeg javnog tužilaštva u Beogradu.

U Zakonu o potvrđivanju Dodatnog protokola uz Konvenciju o visokotehnološkom kriminalu “rasistički i ksenofobični materijal” definiše se kao svaki pisani materijal, svaka slika ili svako drugo predstavljanje ideja ili teorija koje zagovaraju, promovišu ili podstrekavaju mržnju, diskriminaciju ili nasilje, protiv bilo kojeg pojedinca ili grupe pojedinaca, zasnovano na rasi, boji kože, naslednom, nacionalnom ili etničkom poreklu, kao i veri, ako se koriste kao izgovor za bilo koji od tih faktora (čl. 2). Ovim zakonom izričito se zabranjuje širenje ksenofobičnog i rasističkog materijala preko računarskih sistema (čl. 3).

Može se konstatovati da u Republici Srbiji postoji korektan normativni okvir, ali broj slučajeva širenja mržnje, kao i krivičnih dela koji

se mogu okvalifikovati kao zločini iz mržnje, koji su dobili sudski epilog je vrlo mali, što ukazuje na problematičnu primenu zakona. To potvrđuje i podatak da je Komitet za ukidanje rasne diskriminacije Ujedinjenih nacija (Komitet) na svom 2604. zasedanju održanom 1. decembra 2017. godine, izrazio zabrinutost²⁶ zbog indicija da se govor mržnje u Republici Srbiji i dalje nedovoljno prijavljuje, kao i zbog nepostojanja sveobuhvatnih statističkih podataka o istragama, krivičnim postupcima i osuđujućim presudama za dela rasističkog govora mržnje i izazivanje rasne mržnje. Komitet je u zaključnim zapažanja²⁷ II-V periodičnim izveštajem Republike Srbije o primeni Međunarodne konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (CERD/C/SR.2604) preporučio Srbiji da nastavi sa primenom člana 54a Krivičnog zakonika, a naročito kroz obezbeđivanje da se evidentiraju svi prijavljeni incidenti, istrage, krivični postupci, kazne i pravni lekovi koji se odnose na zločine iz mržnje zbog pripadnosti rasi. Potrebno je da se kazne učinocima izriču srazmerno težini zločina iz mržnje zbog pripadnosti rasi, i da žrtve dobiju potpunu pravnu zaštitu (praxis.org.rs).

O selektivnoj primeni zakona svedoči i slučaj iz 2019. godine kada je profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu Danijela Sinanija glavni i odgovorni urednik *TV Happy* Milomir Marić omalovažao na osnovu etničke pripadnosti i profesionalnog integriteta. Tužilaštvo je odbacilo²⁸ krivičnu prijavu koju je zbog širenja rasne, verske, nacionalne ili druge netrpeljivosti podnelo nekoliko civilnih i medijskih udruženja

²⁶ <https://www.praxis.org.rs/index.php/sr/praxis-in-action/discrimination/item/1266-zaklju%C4%8Dna-zapa%C5%BEanja-komiteta-za-ukidanje-rasne-diskriminacije-ujedinjenih-nacija-adekvatno-reagovati-na-zlo%C4%8Din-iz-mr%C5%BEnje-i-ukinuti-defacto-segregaciju-romske-dece-u-dr%C5%BEavnim-%C5%A1kolama>
Pristupljeno 18. 4. 2021.

²⁷ https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CERD/Shared%20Documents/SRB/CERD_C_SRB_CO_2-5_29702_E.pdf

²⁸ <https://www.cenzolovka.rs/etika/i-trece-osnovno-tuzilastvo-odbacilo-krivicnu-prijavu-protiv-milomira-marica>. Pristupljeno 23. 4. 2021.

i u odvojenom postupku i Filozofski fakultet. Tužilaštvo je obrazložilo da prijavljeno delo nije krivično delo za koje se gonjenje preduzima po službenoj dužnosti (cenzolovka.rs). Za razumevanje težine izrečenog i specifičnosti posledica u smislu proširivanja tenzija između etničkih zajednica u Republici Srbiji, u ovom slučaju srpske i albanske, neophodno je sagledavanje društveno-političkog konteksta. Marić je za profesora Sinanija rekao²⁹ "da predaje albanski jezik, pa da je profesor 'roke mandoljine', da bi za kraj praveći paralelu sa Kosovom osporio pravo profesora Sinanija da bude 'moralni sudija', jer bi na Kosovu 'Tači i Haradinaj Srbina koji bi to pokušao streljali'". Prethodno su prorežimski mediji, nakon što je profesor Sinani podržao protest studenata zbog plagiranog doktorata ministra finansija Siniše Malog, prozivali ga na nacionalnoj i verskoj osnovi, nazivajući ga „Šiptarom“ u uvredljivom i nametnuto rasističkom i ponižavajućem kontekstu (danias.rs). Dakle, nakon što se javno zalagao da se predstavnik vlasti za koga je utvrđeno da je plagirao doktorat sankcioniše, protiv profesora univerziteta pokrenuta je kampanja profesionalne diskreditacije i širenja mržnje na osnovu etničke pripadnosti.

²⁹ <https://www.danas.rs/politika/danijel-sinani-ocekujem-reagovanje-nadleznih/>.
Pristupljeno 24. 4. 2021.

Mržnja prema izbeglicama i migrantima

U *Velikom rečniku stranih reči i izraza* se **migracije** definišu kao "promeniti mesto stalnog boravka; (pre)seliti se (na veću daljinu)" (Klajn & Šipka, 2006: 763); **emigracija** se definiše na istom mestu kao "1. iseljavanje iz domovine u stranu zemlju. 2. život u stranoj zemlji. 3. skup svih emigranata iz određene zemlje"; **emigrant** je "onaj koji se iselio, koji je napustio zemlju (iz političkih, ekonomskih ili verskih razloga), iseljenik", **emigrirati** znači "iseliti se, iseljavati se prisilno ili dobrovoljno iz domovine, napustiti, napuštati domovinu"; a dijaspora "1. raseljenje, raseljavanje naroda. 2. deo nekog naroda koji živi u drugim zemljama, ekonomska i politička emigracija" (Klajn & Šipka, 2006: 430).

Zbog masovnosti, ali i nekih novih karakteristika savremenih međunarodnih migracija, Castles naše doba naziva *dobom migracija* (Castles & Miller, 2003, u Bobić & Babović, 2013: 213). Od sedamdesetih godina prošlog veka pojačao se obim i intenzitet migracija u svetu i kod nas, iako ih je bilo i ranije. U doba globalizacije koja podrazumeva "masovno kretanje roba, kapitala, ljudi, kulturnog sadržaja, informacija

preko granica nacionalnih država, odnosno velikih geografskih prostranstava" (Bobić & Babović, 2013: 212), migracije su fenomen koji podrazumeva "ne samo da na mnogo načina prekoračuju nacionalne države, kreirajući transnacionalne mreže, poslovne, političke i druge veze, akcije i institucije, već one proizvode efekte na više država istovremeno, i kontrolisane su od strane raznih institucija i nacionalnih aktera" (Castles & Miler, 2003 u Bobić & Babović, 2013: 212).

Što se prostora tiče, dva su bitna elementa u vezi sa samim krajem 20. veka. Najpre, otvaraju se granice "u Evropi, koja je uvek bila pozornica raznovrsnih migracionih kretanja, situacija se veoma izmenila od 1989. godine: migracije zahvataju sve više i više zemalja, a paralelno – ljudi su sve pokretljiviji zahvaljujući otvorenim granicama, modernim sredstvima transporta, razvijenim prekograničnim mrežama, a takođe i ponudama na tržištu rada" (Morokvasić, 2003: 140). Drugi elemenat su ratovi, sankcije i egzistencijalna neizvesnost, koja je, osim ekonomske i političke migracije, dovela i do humanitarne migracije stanovništva sa prostora bivše Jugoslavije.

Emigracija predstavlja "iseljavanje iz mesta stalnog boravka u jednoj zemlji i useljavanje na teritoriju druge zemlje, na period od najmanje 12 meseci" (EZ, 862/2007).

Zemlja iz koje se emigrira zove se **zemlja porekla** ("matična –država", prema Zakonu o dijaspori i Srbima u regionu).

Imigracija je "aktivnost kojom osoba mesto stalnog boravka utvrđuje na teritoriji date države na period koji će, ili se očekuje da će trajati, najmanje 12 meseci, a da je prethodno imala stalno prebivalište na teritoriji druge države" (Bobić & Babović, 2013: 212).

Zemlja destinacije (prijema) je ona zemlja u koju se imigrira.

“Široka definicija dijaspore dovodi do pitanja šta je sa odrednicama kao što su vreme, mesto rođenja, državljanstvo i identitet i osećaj pripadanja. Navedene definicije ne uključuju određeno vreme kada migrant postaje deo dijaspore. Usred porasta cirkularnih migracija, ne postavlja se zahtev da članovi dijaspore ostaju *zauvek* u zemlji destinacije, već se i učesnici privremenih radnih migracija smatraju delom dijaspore. Mesto rođenja, takođe, ne definiše dijasporu, budući da druga i treća generacija migranata rođena u inostranstvu može pokazivati interesovanje i biti povezani sa zemljom porekla njihovih roditelja. Oni mogu imati državljanstvo zemlje koja je primila njihove roditelje, tako da ni državljanstvo nije odrednica dijaspore, pogotovu ne sa državama koje dozvoljavaju dvojno državljanstvo. Doživljaj identiteta i osećanje pripadnosti takođe mogu uključivati i zemlju porekla i zemlju prijema. Najvažnija odrednica dijaspore jeste spremnost da se doprinese razvoju zemlje porekla” (Pavlov, Kozma & Velev, 2012: 5).

Migrantski procesi mogu višestruko da se analiziraju, može da se posmatra ne samo kako migracije utiču na živote pojedinaca i pojedinki, nego i da se analizira stanje društva uopšte. Migracije ljudi utiču na obe zemlje, i na zemlju porekla i na zemlju destinacije. Migraciona kretanja oblikuju jednim delom trendove. Takođe, najređe se migracije posmatraju kao razvojni potencijal, a tome bi se morala posvetiti mnogo veća pažnja.

Razlozi za emigraciju najčešće se mogu podvesti pod tri skupine. Oni mogu biti *ekonomske* (visok stepen nezaposlenosti, nizak ili neizvestan životni standard, nemogućnost napredovanja u karijeri i sl.) i/ili *političke* (neodgovarajući politički sistem, neslaganje sa aktuelnim režimom i sl.) i/ili *humanitarne* (izbeglice i tražioci azila zbog rata, sankcija i sl.) prirode. S druge strane, važno je znati i da li odluku

o emigraciji iz zemlje porekla donosi jedna osoba, partneri ili porodica.

Mora se uvek imati u vidu da se migracioni tokovi i menjaju i mešaju, pa je svaka podela u migracionim studijama delimično prihvatljiva. Različiti su razlozi zašto se neko odluči da emigrira iz zemlje porekla u zemlju destinacije.

O mnoštvu promenljivih činilaca koji učestvuju u iskustvu imigracije, govori i Volkan (2018). Migranti se razlikuju i po starosnom dobu, psihološkom profilu i sistemu podrške koji im je dostupan. Takođe, postoje i mnogobrojni načini izmeštanja, počev od prisilnog imigriranja u slučaju bežanja iz ratom zahvaćenih područja, do svojevoličnog imigriranja pojedinaca koji kreću u potragu za boljim životom za sebe i svoju porodicu. „Položaj izbeglice je takav da, svesno i nesvesno, od trenutka napuštanja domovine oseća pritisak da treba da dokaže da je vredan milosti koju mu ukazuje zemlja koja ga je primila. On živi pod presijom da mora brzo da se navikne i prilagodi” (Volkan, 2018: 25). Kako dalje navodi, bes i osećaj krivice su faktori koji otežavaju integraciju pojedinca u novu zemlju i kulturu (prema Milinkov, Janjić & Jakovljević, 2021: 5).

Modernu eru prati masovna migracija stanovništva, međutim Bauman smatra (2018:10) da to nije nova pojava pošto naš *moderan način života* uključuje stvaranje *suvišnih ljudi*. „Izbeglice od bestijalnosti ratova i despotizma ili od divljaštva egzistencije uz glad i bez perspektive kucale su na vrata drugih ljudi od početka modernih vremena. Za ljude iza tih vrata oni su uvek bili - kao što su i sada – stranci” (Bauman, 2018: 15).

Volkan (2018: 124) podseća da su fizičke granice kroz čitavu istoriju podizane ne samo radi zaštite fizičkog postojanja velike grupe, već i njihove psihološke čistote, kako bi se zaštitili da ih ne uprlja onaj

Drugi. Kako dalje pojašnjava, porast broja migranata i izbeglica u Evropi predstavlja pretnju za stabilnost psiholoških granica zemalja domaćina.

“Mnogi pojedinci u tim zemljama plaše se da će njihov društveni i ekonomski sistem pretrpeti štetu, da neće biti u stanju da izdrži masovni priliv pridošlica. Psihološki govoreći, najviše strahuju da će identitet Drugog uprljati identitet njihove velike grupe. Oni koji su sposobni da očuvaju svoj lični identitet od uticaja stavova velike grupe, spremniji su da otvore vrata šatora i prihvate veliki broj pridošlica. Oni koji u doseljenicima vide nekog ko pravi rupe i time oštećuje metaforičko šatorsko platno velike grupe - koje znači granicu njenog identiteta - postaju zabrinuti i u velikoj migrantskoj populaciji vide najveću opasnost” (Volkan 2018: 124).

No, ne treba zaboraviti, zaključuje Volkan, da lepota leži upravo u ljudskoj različitosti i većina ljudi uživa u toj raznolikosti, kad nije pod pritiskom i kad ih ne muče problemi u vezi s očuvanjem svog šatorskog platna (2018: 125).

Kako bi se prepoznala upravo ta lepota različitosti često je potreban veliki trud svih segmenata društva, a vrlo važnu ulogu u međusobnom prepoznavanju imaju mediji. Naime, profesionalnim izveštavanjem mediji bi trebalo da otvore teme koje su na margini prioriteta, kao što je, na primer posebno složen i težak položaj žena i dece u migrantskoj i izbegličkoj populaciji.

Međutim, umesto razumevanja i saosećanja, ocenjuje Bauman (2018:9), nagomilavaju se znaci da javno mnjenje, u dosluhu sa medijima koji žude za rejtingom, postepeno, pa ipak nemilosrdno prilaze tački zasićenosti kada se radi o tragediji izbeglica. „Uticaj vesti koje se emituju sa tog bojnog polja sada je blizu toga da izazove pravu

„moralnu paniku“, odnosno osećaj straha koji se širi kroz veliki broj ljudi da neko zlo ugrožava dobrobit društva“. Govoreći o sveukupnom efektu pripisivanja, kleveta i tračeva, Bauman ističe dehumanizaciju pridošlica, koja utire put za njihovo isključivanje iz kategorije osoba kojima zakonito pripadaju ljudska prava, te vodi, sa užasnim posledicama, do pomeranja problema migracije iz sfere etike u sferu pretnji za bezbednost, prevencije i kažnjavanja kriminala i odbrane poretka (Bauman, 2018: 80, 81 u Milinkov, Janjić & Jakovljević, 2021: 6).

Činjenica je da postoje, kao i u svakoj grupi ljudi, i među migrantima različiti prestupi, kriminalne radnje i oblici ugrožavanja javne bezbednosti, ali da ti pojedinačni primeri svakako ne bi trebalo da dovedu do generalizacije i stavljenja u isti kalup cele izbegličke populacije.

Analize medijskog sadržaja ukazuju da mediji kršenjem profesionalnih i etičkih normi uglavnom učestvuju u širenju i učvršćivanju stereotipa, predrasuda, diskriminacije i govora mržnje prema izbeglicama i migrantima. Izmišljene vesti, širenje straha i antimigrantski narativ, konstatovani su i u analizi medija u okviru projekta “Digitalno poverenje - Novinari protiv dezinformacija o migrantima” koji je realizovalo Nezavisno društvo novinara Vojvodine (NDNV), o čemu će biti više reči kasnije.

Migranti i izbeglice zaglavljani na Balkanskoj ruti

U Republici Srbiji tokom poslednjih godina intenzivirano je izveštavanje o migrantskim pitanjima, pre svega u svetlu procene broja migranata koji bi trajno mogli da ostanu u ovoj državi i posledica koje bi takva demografska promena mogla da izazove.

Bez obzira na istorijski trenutak (navodi Vlaškalin, 2020), stavovi prema izbeglicama i migrantima su se uvek kretali između empatije i saosećanja i odbacivanja i dehumanizacije, koja podrazumeva i xenofobiju, odnosno strah i mržnju prema strancima i pripadnicima drugačije kulture.

Intenzitet ksenofobije uslovljen je velikim socio-ekonomskim krizama u društvu, koje vode u recesiju, bezbednosnim izazovima poput ratova, ali i ugroženim zdravljem nacije, do čega dovode epidemije i pandemije. Poslednji takav primer upravo je pandemija virusa COVID-19, kada je javni prostor postao preplavljen govorom mržnje usmerenim ka migrantskoj i izbegličkoj populaciji, koja je potpuno neopravdano percipirana kao prenosilac zaraznih bolesti (Vlaškalin, 2020: 17).

Ambijent u kojem se diskutuje o ovoj temi veoma je nepovoljan, praćen teorijama zavere, lažnim vestima i ksenofobijom. Desno orijentisane stranke i udruženja kao što su Dveri, Dosta je bilo i Zavetnici kao i pokreti poput Levijatana, iznose nepotkrepljene tvrdnje o masovnom naseljavanju migranata, kao i o njihovim terorističkim i ekstremističkim namerama, pa i svoje oflajn i onlajn kampanje baziraju na antimigrantskoj retorici. U isto vreme, formiran je čitav niz Fejsbuk stranica koje prenose lažne vesti o zločinima migranata (pljačke, silovanja, uništavanje tuđe imovine), a te se informacije kasnije prenose putem manjih ekstremno desnih sajtova i dobijaju izrazitu vidljivost. Kao rezultat javljaju se peticije protiv migranata, ali i organizovanje ekstremističkih grupa, tzv. *narodnih patrola*, koje pod okriljem borbe za bezbednost građana prete migrantima i šire netrpeljivost. Ovim se čini šteta ne samo migrantima, kao direktno targetiranoj grupi, već i čitavom društvu, kroz urušavanje opšteg nivoa tolerancije i demokratičnosti (prema Milinkov, Janjić & Jakovljević, 2021: 4).

Na svom putu ka zemljama zapadne Evrope, prolazeći tzv. Balkanskom rutom, preko Turske, Grčke, Severne Makedonije ili Bugarske, i u Republiku Srbiju stizalo je više hiljada ljudi sa Srednjeg istoka, odnosno Sirije, Pakistana, Avganistana i drugih zemalja koji su, usled ratova i oružanih sukoba, prisiljeni da napuste svoje države. Posle zatvaranja Balkanske rute, za razliku od prvih godina tokom kojih su se izbegla lica zadržavala samo koliko je neophodno, njihovo

zadržavanje u Republici Srbiji bitno je produženo, na više meseci ili čak godina. U novom kontekstu, pred Republikom Srbijom su, za razliku od prethodnog perioda kada je pristup bio usmeren na rešavanje primarnog zbrinjavanja ljudi, izazovi sistemskog odgovora na potrebe izbeglih koji bi ponudio dugoročnija rešenja.

Napočetak izbegličke krize, pa i poslednjih godina, formalni politički diskurs u Republici Srbiji ne može se okvalifikovati kao diskriminatoran, međutim nije ni afirmativan. Pojedini postupci i izjave visokih državnih funkcionera, kao i nereagovanje nadležnih državnih, ali i nezavisnih, regulatornih institucija na sve prisutnije antimigrantske i ksenofobične stavove, formiranje navodno samoorganizovanih *narodnih patrولا*, širenje lažnih informacija i govor mržnje ukazuju na jedan licemeran i ignorantski odnos zvanične Srbije prema realno kompleksnom društvenom problemu (prema Milinkov, Janjić & Jakovljević, 2021: 6).

Suštinski, odnos državnih zvaničnika Republike Srbije prema problemu migranata i izbeglih lica najilustrativnije prikazuje lišavanje slobode za vreme vanrednog stanja 2020. godine, koje je obrazloženo zaštitom od širenja epidemije COVID-19 izazvane virusom SARS-CoV-2. Prema izveštaju³⁰ Inicijative za ekonomska i socijalna prava A11, od 16. marta 2020. godine, sve izbeglice, tražioci azila i migranti koji su boravili u centrima za azil i prihvatnim centrima nezakonito i arbitrarno su lišeni slobode na osnovu podzakonskog propisa, čime su prekršeni svi međunarodni instrumenti koji jamče pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i Ustav Republike Srbije. Naime, u kontekstu zaštite osnovnih prava migranata, Evropska komisija usvojila je Smernice koje predviđaju da bi se sve mere zaštite u smislu sprečavanja i daljeg širenja koronavirusa,

³⁰ https://www.a11initiative.org/wp-content/uploads/2020/10/Li%C5%A1enje-slobode-izbeglica-tra%C5%BEilaca-azila-i-migranata-u-Republici-Srbiji..._final-SRB.pdf. Pristupljeno 29. 1. 2021.

Virus ne pravi razliku između domaćih građana i izbeglica. Za čovečanstvo, stojimo rame uz rame u borbi protiv korona virusa.

“Navedeno saopštenje nije privuklo medijsku pažnju, međutim, sa druge strane, u pojedinim medijima, najčešće tabloidima, kao i na društvenim mrežama konstanto kruže antimigrantski stavovi, širi se ksenofobija i različite teorije zavere kako će izbeglice naseliti prazne kuće u pustim selima u Srbiji” (Milinkov, Janjić & Jakovljević, 2021: 7).

U izveštaju³² Beogradskog centra za ljudska prava za 2020. godinu u delu koji se odnosi na medijske slobode, konstatuju se kršenja profesionalnog kodeksa, zakonskih i etičkih normi. Prema podacima koje je izneo Savet za štampu u prvih šest meseci 2020. godine zabeležen je rast broja žalbi za više od 100 odsto u odnosu na isti period prethodne godine, ali je, kako se navodi, on i dalje zanemarljiv u odnosu na učestalost kršenja kodeksa, a samo u periodu od aprila do jula 2020. Kodeks novinara u onlajn medijima prekršen je 2.829 puta na šest portala. Savetu je u prvih šest meseci 2020. godine podneta 131 žalba od kojih je 94 obrađeno, a za samo 12 je utvrđeno da Kodeks nije prekršen. Savet je izrekao 37 javnih opomena medijima koji nisu uklonili sporne tekstove koji su bili predmet žalbe ili nisu uputili javno izvinjenje. U tu vrstu prekršaja kodeksa spada i 15 vesti objavljenih u poslednje dve nedelje novembra o navodnom nasilju migranata.

U navedenom izveštaju Beogradskog centra za ljudska prava kao poseban problem pominju se sve prisutniji govor mržnje, širenje straha i objavljivanje lažnih vesti. Tako je za mesec dana, od 12. marta do 12. aprila 2020, pronađene su 43 lažne vesti koje su 241 put prenete u domaćim onlajn i tradicionalnim medijima. Najveći deo njih, 71 posto, nastao je u Srbiji, a iako je dokazano da su neistinite, više od 95 odsto njih je i dalje

³² <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2014/01/Ljudska-prava-u-Srbiji-2020-za-web.pdf>. Pristupljeno 6. 5. 2021.

bilo prisutno u domaćim medijima. Prema ocenama stručnjaka IREX jedna lažna vest, putem različitih stranica i profila, u Srbiji se u proseku deli 927 puta.

Plasiranje i širenje lažnih informacija svakako utiče na društvenu percepciju o određenoj grupi ili aktuelnim društveno-političkim pitanjima. Tako su migranti i tražioci azila društvena grupa prema kojoj je poslednjih godina ubedljivo najizraženija socijalna distanca. Navedeno pokazuju rezultati istraživanja o stavovima građana i građanki Srbije prema migrantima, izbeglicama i tražiocima azila, koje je 2019. realizovala institucija Poverenika za zaštitu ravnopravnosti. Na pitanje da li bi voleli da migranti žive u istoj državi kao i oni, čak trećina ispitanika je odgovorila negativno (37%). Poređenja radi, 2016. godine najveća distanca postojala je prema LGBT populaciji (Vlaškalin, 2020: 21). Prema rezultatima istraživanja javnog mnjenja o stavovima građana prema uticaju izbegličke i migracione krize u 19 opština Srbije koje je 2019. godine realizovao CESID³³, 38% anketiranih građana je izjavilo da se svakodnevno susreće sa migrantima, a 39% je bilo u direktnom kontaktu. Međutim, čak i kada je reč o neposrednom kontaktu, čak 48% ispitanika kaže da nije ostvarilo nikakvo iskustvo, 34% je navelo da je imalo pozitivno iskustvo prilikom kontakta, dok svaki sedmi ispitanik tvrdi da je imao negativno iskustvo, zato što su, kako su navodili, izbeglice i migranti *agresivni i nepristojni*.

Prisustvo vrlo izražene socijalne distance domaćeg stanovništva u odnosu prema *strancima*, onemogućava ili bar znatno otežava pokretanje komunikacije. A razgovor, kako pojašnjava Bauman (2018: 105), predstavlja najpogodniji, ali i jedini, put ka međusobnom razumevanju, recipročnom uvažavanju i konačno slaganju, čak i ako se ono svodi na *slaganje da se ne slažemo*.

³³ <http://www.cesid.rs/istrazivanja/stavovi-gradana-prema-uticaju-izbeglicke-migracione-krize-u-19-jedinica-lokalne-samouprave-srbije/>. Pristupljeno 20. 4. 2021.

Analiza medijskog i javnog diskursa o migrantima i izbeglicama

Rezultati analize monitoringa izveštavanja o migrantskim pitanjima u Srbiji, sprovedene u okviru projekta „Digitalno poverenje - novinari protiv dezinformacija o migrantima”³⁴ koje je tokom jeseni 2020. godine realizovalo Nezavisno društvo novinara Vojvodine (NDNV), ukazuju na učestalo prisustvo lažnih, manipulativnih i ksenofobičnih informacija o izbeglicama i migrantima. Veliki problem predstavlja

³⁴ <https://www.ndnv.org/2021/02/23/publikacija-izvestavanje-o-migrantima-između-manipulacije-i-etike/>. Pristupljeno 4. 5. 2021.

targetiranje i etiketiranje kao neprijateljskih, uglavnom od strane tabloidnih portala, organizacija civilnog društva, institucija i medija koji se na konstruktivan način bave migrantskim pitanjem.

Jedna od uočenih strategija jeste objavljivanje starih vesti kao da su aktuelne, kao i zastrašivanje plasiranjem lažnih informacija, kao, na primer, objavom da će učenicima koji dele školske klupe sa migrantima biti "nametnuti islamski običaji". Analizom podataka na antimigrantskoj Fejsbuk grupi „MIGRANTI BAŠ VAM SE RA" koja broji oko 1. 200 članova, ustanovljeno je da je objavljena fotografija pet osoba u crnim burkama uz koju stoji opis „Belgrade 22. 9. 2018", za koju se ispostavilo da je snimljena pre više godina u bašti hotela u Sidneju, te da je prethodno objavljena na 270 sajtova³⁵.

U okviru navedenog istraživanja analiziran je i slučaj fotografija devojčica sa velikim stomakom podeljenih u više antimigrantskih grupa na društvenoj mreži Fejsbuk, kao i na kanalu *Telegrama* usmerenog protiv migranata. Uz fotografije navedeno je i upozorenje "Ona je jedan od mnogih slučajeva epidemije maloletnih trudnoća u muslimanskom svetu! Bolest je mala reč za ovakve ljude. Da li nam ovo treba u Srbiji?". Proverom navedenih fotografija utvrđeno je da su na snimcima iz 2003. prikazane devojčice koje su lečene od teških bolesti unutrašnjih organa. Prethodno su o problemu manipulisanja i zloupotrebe zdravstvenog stanja devojčica na društvenim mrežama, osim agencije *Rojters*, pisali i drugi strani fekt-čekerski portali poput turskog *Tevit*, ali i indijskog *Indiatoday*.

Monitoring je pokazao i da jedan od dominantnih antimigrantskih narativa predstavljaju neutemeljene tvrdnje da su kriminalci, nasilnici

³⁵ <https://voice.org.rs/lazna-fotografija-navodnih-migranata-nastala-u-sidneju-a-ne-u-beogradu/> Pristupljeno 14. 1. 2021.

i silovatelji, a vrlo je prisutno i manipulisanje brojkama i zvaničnim podacima. Tako je, recimo, portal koji izveštava na mađarskom jeziku Delhir pisao o *abnormalnom* broju migranata u Subotici, te zabrinutošću „da ti ljudi sumnjivog izgleda nisu džihadisti“. Prema zvaničnim podacima Komesarijata za izbeglice u prihvatilištu za migrante u Subotici je u oktobru 2020. boravilo 310 osoba. Dakle, radi se o preuveličavanju, čime, takođe, može da se podstakne uznemirenost, osećaj ugroženosti, ali i širi panika među lokalnim stanovništvom.

Kao što je pomenuto, istraživanjem je problematizovano i neetičko izveštavanje i prisustvo medijske prakse u Srbiji u kojoj se migranti neopravdano obeležavaju kao kriminalci i zlostavljači. Naime, praksom pojedinih medija koji migrante koji borave u Srbiji često optužuju za krivična dela za koja u datom momentu nije utvrđen počinitelj, ne krši se samo princip pretpostavke nevinosti, već i zloupotrebljava njihova verska, rasna i nacionalna pripadnost. Navedeno ilustruju i neki od medijskih naslova: "Migranti uz povike nasrnuli na policajce: Sukob u kampu kod Bihaća" (*Novosti*), "Slučaj prijavljen policiji: migranti zapalili kuću, meštani u strahu" (*Alo*), "Novi incident sa migrantima: Maltretirali vozača autobusa, jer im je tražio karte" (*Telegraf*), "Migranti sinonim za nasilje! Sevali noževi u Bosni, teško ranjen migrant iz Maroka!" (*Srbija danas*), koji nedvosmisleno okrivljuju migrante, bez ikakve potvrde nadležnih insitucija da zaista jesu počinio. Tako se, na primer, u tekstu objavljenom na informativnom portalu *subotica.com* implicira³⁶ da je napadač bio migrant, jer se obratio na engleskom jeziku, premda je i sam mladić, žrtva ovog napada, izjavio kako sumnja u to, ali da nije siguran, budući da je bio mrak, a napadač je nosio medicinsku masku. Iako se u zvaničnom odgovoru dostavljenim od strane Osnovnog javnog tužilaštva u Subotici, stoji da identitet napadača

³⁶ <https://voice.org.rs/migrant-je-kriv-cak-i-kada-to-nije-dokazano/> Pristupljeno 14. 1. 2021.

nije utvrđen, u medijima se izveštava da je mladića napao migrant (prema Milinkov, Janjić & Jakovljević, 2021: 9)

Posebno su zabrinjavajuće objave o silovanjima koje su navodno počinili migranti i izbeglice. Prvobitno su mediji u Srbiji, ali i društvene mreže, prenosile informacije o slučajevima u Nemačkoj, Švedskoj, Grčkoj, Finskoj, a potom su počele da se šire priče i o silovanjima u Srbiji. Na Fejsbuku je objavljena lažna informacija³⁷ kako su migranti silovali sedamnaestogodišnju devojk u Beogradu. Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije (MUP) saopštilo je da na teritoriji grada nije evidentiran takav slučaj, a evidenciju nisu imale ni zdravstvene ustanove, iako je u objavi navedeno da su lekari pružili pomoć devojci.

Sa druge strane, prema podacima MUP-a, od početka 2015. do kraja juna 2017. godine zabeleženo je ukupno 112 krivičnih dela koja su počinili migranti, trećinu su činile krađe, policija je istražila 21 delo lakše telesne povrede, kao i pet slučajeva razbojništva³⁸. U Srbiji je 2016. godine počinjeno više od 96 hiljada krivičnih dela prema dostupnim podacima Republičkog zavoda za statistiku (RSZ). Migranti su osumnjičeni za 55 dela, to jest 0.06 odsto ukupnih krivičnih dela. Prema podacima RZS-a, u 2018. je ukupno bilo 92.874 prijavljenih krivičnih dela. Od toga je osuđeno 29.750 ljudi. Prema podacima MUP-a, migranti su u tom periodu izvršili 101 krivično delo, i to na teritoriji Beograda, Vranja, Valjeva, Novog Pazara, Sombora, Subotice, Kikinde, Sremske Mitrovice³⁹. Direktor Centra za zaštitu i pomoć tražiocima azila, Radoš Đurović navodi da se uglavnom radi o međusobnim sukobima, odnosno narušavanju javnog reda i mira ili sitnim krađama u prodavnicama. "Ozbiljnijih krivičnih dela ima jako malo.

³⁷ <https://www.blic.rs/vesti/hronika/laznim-objavama-sire-paniku-na-fejsbuku-pisali-da-su-migranti-silovali-devojk-u-xsq1qkz>. Pristupljeno 4. 5. 2021.

³⁸ <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-50834778>. Pristupljeno 4. 5. 2021.

³⁹ <https://www.istinomer.rs/analize/antimigrantski-talas-koje-se-sve-neistine-sire-o-migrantima-u-srbiji/>. Pristupljeno 4. 5. 2021.

Migrant je vrlo neodređen pojam i migranti neku zajedničku karakteristiku, osim toga što su napustili svoju kuću, *nemaju*. I mogu da kažem da su jedna od najmirnijih populacija”.⁴⁰

Plasiranjem lažnih informacija i teorija zavere, strah od Drugih prerasta u mržnju koja sa verbalnog nivoa vrlo lako može da se pretvori u fizičko nasilje. Tako su, pod izgovorom zaštite građana od *nadolazećeg zla*, formirane *narodne patrole* koje su sklone da uzmu zakon u svoje ruke i da rešavaju *probleme*. Ponekad je gotovo nevidljiva granica između širenja mržnje na internetu i fizičkog nasilja na ulicama. Društvene mreže predstavljaju pogodan teren za manipulacije i sejanje straha kroz širenje netačnih i nedokazanih tvrdnji. Jedna od posebno problematičnih grupa “STOP naseljavanju migranata”, u decembru 2020. godine, brojala je preko 320 hiljada članova, jer za deo građana predstavlja primarni izvor informisanja u vezi sa migrantima, ali i o drugim društveno-političkim temama, a radi se o sadržaju za koji je potvrđeno da se sastoji od dezinformacija i govora mržnje, kao što su, na primer, objave nekih od članova grupe “Lepo ubiješ, zakopaš i kraj. On [migrant] je! neregistrovan, a pošto ne postoji niko ga neće ni tražiti”, „Samo u gasnu komoru, ili bacačem plamena i kost spržiti”⁴¹.

Objavljivanjem senzacionalističkih naslova o *zločinima* koje migranti čine *svakog dana* u Srbiji, za koje je, naknadnom proverom, utvrđeno da se radi o objavama starim više godina. Međutim, bez obzira što su arhivske ove informacije, dodatno potkrepljene generalizacijom, senzacionalizmom i etiketiranjem grupe ljudi, doprinose širenju besa, uznemirenosti i antimigrantskog stava među građanima.

⁴⁰ Isto

⁴¹ <https://voice.org.rs/fejsbuk-grupa-pokret-stop-naseljavanju-migranata-rasadnik-govora-mrznje-prema-migrantima/>. Pristupljeno 14. 1. 2021.

U izveštavanju o migrantima dominantan je patrijarhalni obrazac, jer se migrant u stereotipiziranoj slici koja se najčešće provlači kroz medije i društvene mreže, uglavnom pojavljuje u ulozi muškarca “Kada su u pitanju žene iz oblasti Levanta koje su se uputile ka zemljama Zapadne Evrope, iskustva pokazuju da će one češće biti predmet svih tih predrasuda odjednom, marginalizovane zbog toga što su, na primer, i žene, i muslimanke, i Arapkinje, i crkinje iz Jordana”, navodi⁴² se u analitičkom tekstu i konstatuje višestruka diskriminacija, zasnovana na ukrštanju verskih, etničkih, rasnih i rodnih stereotipa. Specifičnost položaja izbeglih žena ili migrantkinja, problem nasilja, opasnost sex trafficking-a, sagledavanje patrijarhalnog i kulturološkog okvira, običajnog i religijskog prava, neke su od tema koje bi, posredstvom medija, mogle da doprinesu razumevanju i podsticanju saosećanja *domaćina* prema *pridošlicama*.

Ovo je pokazatelj visokoprisutne višestruke diskriminacije. Žene su, osim što su diskriminisane po rasnom, etničkom i socijalnom svojstvu, izložene dodatnoj diskriminaciji zbog toga što su žene kako unutar kulturoloških konteksta kojima pripadaju, tako i globalno.

Analitički tekstovi objavljeni u okviru projekta “Digitalno poverenje - Novinari protiv dezinformacija o migrantima”, na ilustrativan način, pretresanjem primera širenja i podsticanja predrasuda, generalizacije, etiketiranja, senzacionalizma i ksenofobije u medijskim tekstovima i objavama na društvenim mrežama, potvrđuju teorijske strategije diskriminatornog diskursa i podelu na *mi* i *oni* (Milinkov, Janjić & Jakovljević, 2021: 10).

⁴² <https://voice.org.rs/migrantkinje-nevidljive-na-njihovom-putu-ka-evropskoj-uniji/> Pristupljeno 14. 1. 2021.

Navedeno istraživanje NDNV-a, ali i analize problematičnih tekstova koje su objavljene na *fact checking* portalima kao što su *Fakenews tragač*, *Istinomer*, *Raskrikavanje* ili u okviru kampanje *#proveri_vest* koju je pokrenuo Beogradski centar za ljudska prava ukazuju na brojne primere kršenja profesionalne etike u medijskim objavama ali i zakonskih normi. Međutim, u slučaju širenja lažnih vesti, pretnji i mržnje prema migrantima i izbeglicama nadležne institucije u Republici Srbiji gotovo nikada ne reaguju, niti izriču bilo kakve sankcije. Jedan od razloga je što se normalizacijom diskriminatornog diskursa prema *strancima* i uopšte nasilja u društvu doprinosi stvaranju tenzične atmosfere u kojoj realni problemi građana deluju beznačajno u odnosu na opasnost od Drugosti, a vladajuće strukture, postavljajući sebe kao zaštitnike od nadolazećeg problema, manipulacijom i populizmom učvršćuju pozicije moći.

Koincidenciju masovnih migracija i porasta ksenofobije, rasizma, šovinizma i nacionalizma, Bauman pojašnjava činjenicom da se poslednjih decenija, u konformistički modelovanom svetu koji odlikuje floskula da "svako treba da se stara o samom sebi", deo ljudi živi u bedi, poniženju i sramoti u odnosu na privilegovan deo društva „Za izgnanike koji smatraju da su dostigli dno, otkriće još jednog dna ispod onog na koje su oni sami potisnuti predstavlja događaj koji krepí dušu, vraća njihovo ljudsko dostojanstvo i spasava ono što je ostalo od samopoštovanja. Dolazak mase izbeglica beskućnika kojima su uskraćena ljudska prava stvara priliku za otkriće da „uvek postoji neko ko je u još gorem sosu nego on sam”(Bauman, 2018: 18, 19).

Ono što dodatno budi pozornost, jeste strateški doprinos pojedinih političara širenju predrasuda, neprijateljstva i ksenofobije među građanima, a pod izgovorom očuvanja identiteta njihove velike grupe koji ugrožavaju pridošlice. Prema Volkanu, nakon terorističkih napada kakvi su se dogodili u Parizu, Briselu i San Bernardinu,

ksenofobija dobija šire razmere. "Polarizacija u zemlji domaćina dovodi do novih političkih i društvenih poteškoća i komplikacija. Neki političari i ostali fokusiraju se ne samo na najveće, već i na one manje razlike između doseljenika i stanovnika u zemlji domaćina, tako što sve češće ukazuju na probleme identiteta velike grupe, kako bi osvojili ili stekli popularnost" (Volkan, 2018: 123).

Sve ovo doprinosi da psihološke granice postanu nepremostive, antagonizam učvršćen, što u konačnici rezultira Trampovim zidom ili Orbanovom žičanom ogradom. Poslednjih godina, prema Stenliju (2019:7), u više zemalja širom sveta počela je da prevladava određena vrsta ultradesničarskog nacionalizma: na tom spisku nalaze se Rusija, Mađarska, Poljska, Indija, Turska i Sjedinjene Države. Određenu vrstu ultranacionalizma Stenli (2019:9) etiketira kao *fašizam* u kom naciju predstavlja autoritarni lider koji govori u njeno ime. Najupečatljiviji simptom fašističke politike i ideologije jeste podela, sa ciljem razdvajanja populacije na *nas* i *njih*, ukazujući na etničke, verske, rasne ili kulturne razlike. Pojašnjavajući način na koji funkcioniše fašistička ideologija, Stenli kao ključne političke tehike navodi stvaranje *mitske prošlosti*, *propagandu* i *antiintelektualizam*. „Naposletku tim tehnikama fašistička politika stvara stanje *nerealnosti*, u kojem argumentovanu debatu zamenjuju teorije zavere i lažne vesti. Politika *reda* i *zakona* privlačna je masama, prikazujući „nas" kao poštene građane i „njih", nasuprot tome, kao kriminalce koji ne poštuju zakon i čije ponašanje predstavlja egzistencijalnu pretnju snazi nacije" (Stenli, 2019: 9). Kako dodaje, na taj način razumevanje ustupa mesto strahu, a različitost grupa postaje deo svakodnevnog diskursa i tako pruži privid prirodne, naučne podrške *hijerarhiji* ljudske vrednosti.

Fašizam možda danas ne izgleda baš kao tridesetih godina prošlog veka, navodi Stenli, (2019: 11), ali svetski drumovi ponovo

su puni izbeglica. Njihovo stradanje u brojnim zemljama podstiče fašističku propagandu da je nacija pod opsadom, da stranci predstavljaju pretnju i opasnost i unutar i izvan granica. Kako dalje pojašnjava, patnje nepoznatih ljudi mogu učvrstiti strukturu fašizma, ali i isto tako, ukoliko se gledaju drugim očima, mogu podstaći empatiju.

Jedinstvo evropske kulture, smatra Todorov (2014: 223), počiva upravo u načinu upravljanja različitim regionalnim, nacionalnim, religijskim i kulturnim identitetima koji ga sačinjavaju, dajući im nov status i izvlačeći korist iz samog tog pluraliteta. Prema njegovim rečima, prednost pluraliteta je u tome što ohrabruje slobodu svakog da misli i sudi. "Onaj ko poznaje samo norme svoje zemlje teran je da im se potčini; kad neko ima priliku da poredi nekoliko normi, on lakše raspoznaje predrasude ili modus onog što je pravedno i istinito" (Todorov, 2014: 225). Dalje navodi da duhovni identitet Evrope ne vodi brisanju posebnih kultura i lokalnih pamćenja. Međutim, sve veća popularnost političkih partija i organizacija krajnje desnice i populistički politički pristup kao izražen i vrlo prihvaćen model u pojedinim evropskim državama vođen idejom uspostavljanja/povratka etničkog jedinstva (čistote?), postavlja izazove i neophodnost večite budnosti, jer se sloboda ne daje jednom za svagda, ona se neprekidno osvaja i to je konstantan proces.

Mržnja prema ženama

Pojam mizoginija poreklo vodi iz grčkog jezika, a označava omalovažavanje i mržnju prema ženi, ne nužno naučno definisanu, nego utemeljenu u nizu predrasuda i negativnih predstava prema svemu što je žensko.

Prema Rečniku rodne ravnopravnosti (2011), mizoginija predstavlja negiranje žene i njenih vrednosti. Navodi se da je mizoginija sveprisutna, kulturološki prožimajuća i uslovljena, a istovremeno je i ideologizovana jer služi kao opravdanje isključivanja, hijerarhizovanja i eksploatacije žena. U tom smislu, mizoginija je i ideologija, i praksa i diskurs, i kulturna institucija, ali i odnos među ljudima.

Slapšak (2009) podseća da mizoginija ima dugu istoriju i tradiciju u svim narodima i na svim meridijanima, što dokazuje i činjenica da su muškarci činili masovne zločine nad ženama tokom istorije. Kako pojašnjava, prenosi se kroz kulturnu tradiciju i predstavlja oruđe u rukama kulturno različitih patrijarhata. Od grčke mitologije i zastašujućih likova Harpija, Furija ili zavodljivih i opasnih Sirena, preko srednjovekovnih dela eminentnih filozofa kao Sveti Avgustin, pa do velikog broja komedija koje počivaju na mizoginoj potki. Setimo se Aristofanovih „Oblakinja“, Molijerovih „Smešnih precioza“, Nušićeve „Gospođe Ministarke“, pa sve do Pinkovih minijatura «Ne može da

škodi». Ljudi se uče, socijalizuju da umanjuju vrednost ženskog. Ismejavanje prisustva i doprinosa žena predstavlja prihvatanje i uključivanje u mizoginu kulturu. Prema Slapšakovoj, mizoginija se može sistematizovati i uvek je institucionalizovana. Odsustvo ženskog roda u javnom diskursu, pri opisu visokih i prestižnih pozicija, kao što je predsednica, direktorka, psihijatarka, implicitna je poruka nametnutog odsustva žena kroz potenciranje njihove nevidljivosti (Slapšak, 2009).

U pomenutom rečniku, kaže se i da mizoginija u periodima kriza i ratova postaje jedno od oruđa manipulisanja javnim mnjenjem. Inicijativa protiv mizoginije u medijima (IPMM) jedna je od *ad hoc* ženskih koalicija koja je okupila ženske grupe i pojedinke, kao i druge pripadnike/ce građanskog društva koji uviđaju ulogu medija u kreiranju slike o ženama i važnost sankcionisanja govora mržnje (prema Jarić & Radović, 2011:105).

Mizoginija se može prepoznati u svakodnevnoj komunikaciji, ali je visoko zastupljena i u sferi javnog govora i medijskih prikaza žena. Ona se uočava u nipodaštavanju svega što je odlika neke žene, ponižavanju žena, omalovažavanju svega što žena uradi, svodenju žene na objekat (najčešće samo seksualni), diskriminaciji na osnovu pola i roda, rodno zasnovanom nasilju, vulgarnim opaskama na račun žena, seksualnim aluzijama, pornografskim sadržajima, pa sve do sistemskog učenja ženskih osoba da se stide svog tela, seksualnosti i pripadnosti polu i/ili rodu.

Termin *mizoginije* u Rečniku osnovnih feminističkih pojmova definisan je višestruko.

"Adrijen Rič je formulisala mizoginiju kao organizovanu, institucionalizovanu mržnju, neprijateljstvo i nasilje prema ženama. Feminističke psihoanalitičarke smatraju da mizoginija ili mržnja

prema ženama ima osnova u dečjoj primitivnoj ljutnji prema majci, jer je društveno vaspitanje i podizanje dece u ranom uzrastu, po pravilu, zadatak majki. Samo bi puno i potpuno učešće muškaraca u podizanju male dece moglo da izbriše te duboke korene mizoginije, kako smatraju Čodorov i Dinerstin. Sjuzan Braunmiller i Andrea Dworkin analiziraju vezu između mizoginije i muškog seksualnog nasilja prema ženama, a Sjuzan Griffin analizira veze između mizoginije i militarizma. Feministička literarna kritika počinje da se formira kroz analizu mizoginije u radovima muških autora. Takođe, značajan je doprinos feminističke psihologije i psihijatrije u analiziranju sveobuhvatnog, sistemskog prisustva mizoginije u tradicionalnim "psi" disciplinama, što predstavlja znatan deo radova radikalnih feministkinja." (Mršević, 1999: 85-86)

Važno je napraviti jasnu distinkciju između pojma mizoginija i pojma seksizam. U tekstu "Seksizam i mizoginija - u čemu je razlika?"⁴³ dati su neki od najboljih primera, među kojima je i primer koji je dala feministkinja Julie Bindel koja kaže da seksisti nisu uvijek ženomrsci: "Kada muškarac tvrdi da žene prirodno imaju majčinski nagon, ili su loši vozači - to je seksizam. Ako pritom doda da su žene dobre jedino za seks i rađanje djece muškarcima, te služenje njima i djeci - to je mizoginija. Ženomrsci su uvijek seksisti, ali seksisti nisu uvijek ženomrsci. Primjerice, ako muškarac kaže o ženi: "*Pogledaj onu debelu, ružnu kravu, ne bih je nikad ni taknuo*", on je ženomrzac. Dodala bih još da ne poštuje ženu kao jednaku, stoga je i seksist." (Libela, 2012)

Prema Savić, seksizam je svaki oblik diskriminacije na osnovu pola ili roda, koji se najčešće manifestuje putem jezika. Poput drugih oblika diskriminacije u društvu kao što su rasizam (po rasi), lingvicizam

⁴³<https://www.libela.org/razgovor/3022-seksizam-i-mizoginija-u-cemu-je-razlika/>
Pristupljeno 12. 4. 2021.

(po jeziku), etnicizam (po etničkoj pripadnosti) i slično, i seksizam bi trebalo sankcionisati i iskoreniti iz javnog govora. Oblici seksizma, kako kaže Svenka Savić, mogu biti verbalni i neverbalni. "Prema Deklaraciji o ljudskim pravima (1948) nije dozvoljen bilo koji oblik diskriminacije u društvu, a jezik bi trebalo da signalizira nastojanje društva da otkloni oblike diskriminacije (prema rasnoj, etničkoj, polnoj, starosnoj, rodnoj ili seksualnoj i svakoj drugoj pripadnosti)" (Savić i druge, 2009: 5). Upravo protiv diskriminacije u jeziku borimo se politički korektnim govorom, odnosno rodno osetljivim jezikom.

U interdisciplinarnu naučnu oblast rodne studije (studije roda) uvedena je terminološka razlika u značenju: pol i rod, koja ima dalekosežne teorijske i metodološke konsekvence u istraživanjima (ne samo jezika) danas, podjednako u društvenim koliko i u prirodnim naukama. Dok se pol, kao biološka, unapred zadata razlika između žene i muškarca, odnosi na činjenicu da je neko rođen/a kao muška, odnosno ženska osoba, rod se kao sociološka kategorija odnosi na činjenicu da, rođeni kao muškarci ili žene, u svojim kulturama i društvima odrastamo shodno obrascima društva koji su podložni promenama. Ova se razlika može dobro videti na materijalu nekog jezika, u ovom slučaju srpskog. Rodno osetljiv jezik je termin kojim se pokazuje težnja da jezik pomogne u ostvarivanju ljudskih prava kad su u pitanju ženske ili muške osobe. Ovo je samo deo ukupne problematike koji zovemo politički korektan govor/jezik, usaglašen sa zahtevima datim u Deklaraciji o ljudskim pravima: niko ne može biti diskriminisan pomoću jezika" (Savić i drugi, 2009: 7).

Prema Ćopić (2019), žene su i u jeziku izložene nasilju jer posredstvom jezika i odnosa u okviru njega muškarac ispoljava svoju vlastoljubivost i nasilje nad ženom, i tlači je. Feminističke lingvistkinje osamdesetih godina 20. veka iznele su tezu da sam jezik, odnosno

jezički sistem predstavlja izraz patrijarhalnog društva i stavlja svoj pečat na taj vladalački odnos. "Metafora je snažna – ne kažem da je ravna batinama, no reći, primera radi, za nekoga da je raspuštenica (vezanost je ženska vrlina, pa je samim tim ono suprotno – razvezanost – greh? Osim toga, takvom kvalifikacijom razvedene žene ukazuje se i na njenu sopstvenu odgovornost za postojeće stanje – neko ju je raspustio, otpustio), ili usedelica (jasno aludira na uzaludnost postojanja – žensko biće i nema svrhu ukoliko se nije ostvarilo u bračnoj zajednici!) jeste vid nasilja" (Ćopić, 2019: 218).

"Jezik u sebi i dalje čuva patrijarhat, i to nije slučaj samo u našem jeziku. Tačnije, ne čuva ga jezik, već oni koji se njime služe: domaćin i domaćica imaju isti koren, ali su semantički na potpuno suprotnim krajevima vrednosne skale; muškarci i žene su hiponimi u odnosu na pojam „čovjek/ljudi“ – ali se zato nikada ne kaže da su svi ljudi „sestre“, već su uvek „braća“ (da su im žene pale na pamet, ne bi uopšte ni mogli da postanu braća); takođe, kada koristimo neodređenu zamenicu za ljudsko biće, opet ćemo kazati on (čovjek) – a „čovjek“ je reč koja se u našem jeziku odveć često koristi kao sinonim za muškarca (pa ćete na raznim, ponekad i sasvim neočekivanim mestima čuti „čovjek i žena“, kao da žene nisu ljudi samim tim što nisu muškarci)" (Ćopić, 2019: 221-222).

Čopić podseća i da se pojam histerije, kako etimološki, tako i u jezičkoj praksi, odnosi na ženu, jer muškarci viču i urlaju a žene vrište i krešte. Takođe, pod plaštom neutralnosti, jezik služi i prikrivanju sadržaja, što je toliko ukorenjeno u jezički sistem i često se pojavljuje u jezičkoj praksi da žene uglavnom i ne primećuju. A opet, kako kaže, jezik muškaraca voli i da prikriva tako da ne bi označio počinioce u situacijama kada mu to ne odgovara.

“Primera radi, rat ne može da izbije sam od sebe, niti da odnosi žrtve. Odviše je to metaforičan iskaz s obzirom na nasilje koje se podrazumeva. Uopšte uzev, pošto je nasilje toliko često i dopušteno, prečesto se verbalizuje neutralno. S druge strane, ukoliko je žena počiniteljka, kako u javnom tako i u privatnom kontekstu, ili, pak, ne ispunjava očekivanja, maske nestaju, i tu se retko kad javlja problematika njenog označavanja u ženskom rodu (setimo se poslanice – ne patrijarhove – Nataše Mičić, koja je kratko vreme vršila dužnost predsednika Srbije; srpski establišment je svima jasno stavio do znanja kako je to „najveća sramota za srpski narod“ i pre nego što je ona na toj funkciji načinila bilo kakav potez – stavljajući njene noge na naslovnicu „uglednog“ nedeljnika; žena se lako dà diskreditovati standardnim metodom – nizak udarac uslediće zavirivanjem pod suknju)” (Ćopić, 2019: 221-223).

Mizoginija je zastupljena u svim sferama društva, i seže duboko u korene civilizacije, održava se hiljadama godina i opstaje u patrijarhalnom društvu. Iako u svakom građanskom i demokratskom društvu kao jednu od proklamovanih vrednosti imamo rodnu ravnopravnost i to, najčešće, garantovanu ustavom i zakonom, svedočimo široko rasprostranjenosti i društveno prihvaćenoj mizoginiji kao uobičajenom načinu ophođenja prema ženama i o ženama. Mizoginija je jedna od najistaknutijih odlika patrijarhata i manifestuje se u svim segmentima društva - od obrazovnog sistema, javnog diskursa i medijskih sadržaja do svakodnevnog govora prezasićenog mizoginim opaskama i aluzijama preplavljenim seksizmom i ophođenja prema ženama sa mnogo prezira i omalovažavanja.

Osim direktne mizoginije koja je neskrivena, javno iskazana i otvorena, rasprostranjenija i opasnija je perfidnija verzija - ona koja je indirektna i suptilnija mizoginija, najzastupljenija u javnom diskursu

i promovisana u medijskim sadržajima kojima se strukturalno dominantno forsira postavljeni (čak i poželjni) standard ženskog izgleda, ponašanja i tema u kojima su žene najčešće zastupljene. Ovo je rezultat duboko ukorenjenog patrijarhalnog sistema utkanog u svaku poru ovog društva, i sve modernije retradicionalizacije društva koja propagira patrijarhalne vrednosti i ženu vraća u sferu privatnog, a isključuje je iz sfere javnog.

Bez obzira na profesionalnu orijentaciju, generacijsku pripadnost, različite odlike identiteta i raznolikost životnih iskustava, žene su u javnoj sferi izložene stereotipizaciji, objektivizaciji i seksualizaciji. “Okosnicu tog sistema čine, sasvim jednostavno, eksploatacija, dominacija i ponižavanje Drugog. Ne radi se o apstraktnoj, neprofitnoj, neutilitarnoj mržnji. Naprotiv, radi se o utemeljenoj, sveltavajućoj mržnji, nagrađujućoj mržnji, kao sistemu koji jasno proizvodi dobitke i gubitke za muškarce i za žene, kao kolektivitete, ali i na individualnom nivou upravo kroz pripadnost tim kolektivima” (Blagojević, 2002: 24).

Matrica mržnje prema ženama sigurno je stabilan društveni obrazac u svakom društvu koje ga dozvoljava ili, čak, i promoviše. Okosnicu sistema mizoginije čine dominacija nad ženama, eksploatacija ženskih resursa (zdravlja, vremena, energije...) kroz nejednaku razmenu i ponižavanje žena, a sve kao vrstu Drugosti.

Osim u odnosu muškaraca i žena, kako kaže Blagojević (2002: 40), od devedesetih godina prošlog veka na ovim prostorima dominira i model *samo-žrtvujućeg mikro-matrijarhata* u kojem žene nesumljivo preuzimaju dominaciju u privatnoj sferi, čemu pogoduje *ekonomija preživljavanja*.

Retradicionalizacija društva koja je sobom donela poplavu

mizoginih sadržaja, pre svega u medijskim tekstovima, pojavljuje se uporedo sa procesima koji su započeti devedesetih godina prošlog veka, ali traju i do danas. Ovi procesi uz sebe doneli i ukidanje prava stečenih u doba socijalizma, te tako i dobar deo prava koje su imale žene u tom periodu, a ona koja nisu ukinuta modifikovana su ne bi li se žene vratile "gde im je i mesto", u sferu privatnog, u sferu doma, kuće i porodice. Mizogini govor i seksizmi postali su svakodnevnica i ničim nisu sankcionisani. Stiće se, čak, utisak da se promovišu i podstiču u javnom govoru. Takođe, sve češće, u pitanje se dovodi i neprikosnovenost ženskih reproduktivnih prava, pre svih prava na abortus, što je veoma opasno, ali sve zastupljenije u medijskim napisima i izjavama najviših državnih, ali i crkvenih, zvaničnika: "...kao glavni državni problem se navodi pad nataliteta, a po rečima predsednika Aleksandra Vučića, treba postaviti i pitanje abortusa: "...pokažite majci ultrazvuk s otkucajima srca njene bebe, pa neka se odluči". Mediji i dalje senzacionalizuju nasilje u porodici i seksualno nasilje, broj žena ubijenih od strane partnera se ne smanjuje, a pozicija periferije u današnjem neoliberalnom svetu stvara dodatne zahteve za ženskim besplatnim radom i zdušno podstiče prekarizaciju žena"⁴⁴ (Bilten, 2018).

Mizoginija je kao termin sve više prepoznata u smislu oblika govora mržnje u javnoj sferi i pojedini medijski portali (poput *Danasa*, *Cenzolovke* i *Noizz-a*) su uspostavili rubrike u kojima se analitički bave navedenom temom ili u formi ključnih reči označavaju mizogine izjave, objave i slično.

Tako, recimo, ako se na portalu *Noizz* u pretraživaču ukuca #mizoginija⁴⁵, izaći će čitav niz primera mizoginih pojava poput tekstova

⁴⁴ <https://www.bilten.org/?p=23244> Pristupljeno 1. 4. 2021.

⁴⁵ <https://noizz.rs/mizoginija> . Pristupljeno 8. 4. 2021.

sa sledećim naslovima: "Srpski pisac jednom izjavom uvredio sve žene i sramota nas je umesto njega" (U tekstu se navodi kako pisac Dušan Nedeljković, između ostalog, kaže da "...ženama je mesto, u stvari, uz klavir i da uče francuski jezik"), "Sramota od lekcije: Premeravanjem dužine suknje preko RTS nastave uče tinejdžere o gramatici" ("Na RTS-u se tokom programa televizijske nastave mizoginija našla podobna za primer gramatike engleskog jezika. U osmom razredu osnovne škole najslikovitije možete objasniti đaku suštinu jezičkih konstrukcija kroz ponižavanje žena - tako izgleda misle oni koji su pravili program spornog časa. Rečenica od koje nam se diže kosa na glavi i zbog koje zaboravljamo šta je uopšte bila poenta predavane lekcije jeste: Dobra konverzacija je kao mini suknja. Dovoljno kratka da privuče pažnju, i dovoljno duga da pokrije temu."), "Influenseri šire govor mržnje prema ženama od skandala Bake Praseta i to je nedopustivo!" (Reakcije na skandal Bake Praseta su mahom negativne, što je potpuno očekivano i razumljivo. Međutim, još veći problem se javlja kada njegovi prijatelji influenseri pokušaju da opravdaju Bogdana tako što snimaju klipove u kojima objektivizuju žene i šire mizogine stavove.") ili "Kako su nas komentari na račun doktorke Kisić Tepavčević vratili u srednji vek".

Još primera, u rubrici "Mizoginija" mogu se naći na portalu *Cenzolovke*⁴⁶, poput tekstova sa sledećim naslovima: "Voditelji i gosti na nacionalnim televizijama ne prestaju sa ponižavanjem žena, REM reaguje samo kad od toga ima korist", "Iskonska želja za pozledom žene", "Dezinformacije i mizogini narativi negativno uticali na prava žena tokom pandemije", "Pašalić: U zagađenom javnom govoru mizoginija se ne osuđuje", "Autonomni ženski centar: Beovizija i RTS ne smeju da promovišu ubistva žena" ili "Blam Politike za sva vremena: Izmišljeni ekspert podstiče mržnju prema ženama".

⁴⁶ <https://www.cenzolovka.rs/tag/mizoginija/> . Pristupljeno 8. 4. 2021.

Jedna od kategorija žena koje su u javnom medijskom prostoru najčešće i u najvećoj meri izložene stereotipnim predstavama prepunim seksizama i mizoginije jesu žene u politici. Tekstovi o njima prenose ili utvrđuju stereotipe, uvrede ili govor mržnje. Stereotipi su "pojednostavljene slike o pojedinim grupama koje ne potiču iz ličnog iskustva već se nekritički usvajaju" (Savić i druge, 2009: 103).

U pojedinim medijskim tekstovima, najčešće u tabloidima, prenose se pretnje, uvrede i govor mržnje upućeni opozicionim političarkama: "Lepa Rumunka Srbiju i njene građane ne doživljava kao svoje"⁴⁷ (*Alo*), "Ustaška kurvo, razbićeš njušku narednih dana. Radikali pretili, vređali i psovali Aleksandru Jerkov"⁴⁸ (*Espresso*). "Ti prvo obrij brkove, pa dođi na sednicu. Šešelj brutalno vređao Čomićevu, predsednik Skupštine ga u tome podržao"⁴⁹ (*Espresso*), "Nestaće ti dlake s glave, poliću te katranom i gušćijim perjem. Šešelj brutalno zapretio Aleksandri Jerkov"⁵⁰ (*Espresso*). "Objavio sam knjigu 'Ustaška ku*va Aleksandra Jerkov!'. Šešelj je posle nastavio u svom stilu i nije se zaustavljao"⁵¹ (*Espresso*). U pomenutom tekstu, objavljenom jula 2020. godine predsednik Srpske radikalne stranke Vojislav Šešelj navodi da je šest ili sedam puta dobijao poziv za saslušanje od zamenika

⁴⁷ <https://www.alo.rs/vesti/politika/sasa-mirkovic-marinika-tepic/365241/vest> Pristupljeno 27. 12. 2020.

⁴⁸ <https://www.espresso.rs/vesti/politika/243271/ustaska-kuvo-razbices-njusku-narednih-dana-radikali-pretili-vredjali-i-psovali-aleksandru-jerkov> Pristupljeno 11. 12. 2020.

⁴⁹ <https://www.espresso.rs/vesti/politika/303679/ti-prvo-obrij-brkove-pa-dodji-na-sednicu-seselj-brutalno-vredjao-comicevu-predsednik-skupstine-ga-u-tome-podrzao> Pristupljeno 29. 12. 2020.

⁵⁰ <https://www.espresso.rs/vesti/politika/372761/nestace-ti-dlake-s-glave-policu-te-katranom-i-guscijim-perjem-seselj-brutalno-zapretio-aleksandri-jerkov> Pristupljeno 28. 12. 2020.

⁵¹ <https://www.espresso.rs/vesti/politika/587561/objavio-sam-knjigu-ustaska-kuva-aleksandra-jerkov-seselj-je-posle-nastavio-u-svom-stilu-nije-se-zaustavljao> Pristupljeno 30. 12. 2021.

višeg javnog tužioca, međutim nije se osvrtao na poziv pošto je imao poslanički imunitet. "Ja sam podneo kontratužbu i imam veći novčani zahtev pošto me je nazivala ratnim zločincem. To je mnogo gore. Nazvati nekog "ustaškom k..." je teška uvreda, a nazvati nekog ratnim zločincem je najteža moguća kleveta, jer ja nisam proglašen ratnim zločincem, niti sam osuđen za bilo koji ratni zločin". Reč je o jednostranom, senzacionalistikom pristupu temi, uz kršenje dužne profesionalne pažnje koja ukazuje na to da ne smeju da se prećute činjenice koje mogu bitno da utiču na stav javnosti o određenom događaju. U tekstu je izostavljena informacija da je "Mehanizam za međunarodne krivične sudove, pravni naslednik Haškog tribunala, pravosnažno osudio lidera SRS Vojislava Šešelja na deset godina zatvora zbog podsticanja i počinjenja progona Hrvata u selu Hrtkovci u Vojvodini, 1992. godine"⁵² (*Danas*, 2018).

I u tekstu "Ustaška kurvo, razbićeš njušku narednih dana. Radikali pretili, vređali i psovali Aleksandru Jerkov"⁵³ (*Espresso*), takođe je dominantan govor mržnje, a pretnje su vrlo eksplicitno prenete, čime se krši Zakon o javnom informisanju i medijima koji zabranjuje govor mržnje, sem u slučaju kada je takva informacije deo objektivnog novinarskog izveštaja ili kada postoji jasna namera da se kritički ukaže na diskriminaciju, mržnju ili nasilje (Službeni glasnik RS, br. 83/2014, Čl.75 i 76), što u ovom primeru nije slučaj.

Indikativno je i izveštavanje o ministarki Zorani Mihajlović, koja je možda i jedina političarka iz vladajuće koalicije koja je izložena mizoginiji: "Kučko, sram te bilo. Radikal u jednom momentu pokazao

⁵² <https://www.danas.rs/drustvo/seselj-osudjen-na-10-godina-kazna-vec-odsluzena/> Pristupljeno 3. 1. 2021.

⁵³ <https://www.espresso.rs/vesti/politika/243271/ustaska-kuvo-razbices-njusku-narednih-dana-radikali-pretili-vredjali-i-psovali-aleksandru-jerkov> Pristupljeno 17. 12. 2020.

gaćice. Potpuni haos i skandal u Skupštini Srbije"⁵⁴ (*Espresso*). "Drama u pet činova. 'Povuci haljinu', 'alapačo' i 'roze gaće': kako su radikali primitivno napali Zoranu Mihajlović i ZAŠTO BAŠ NJU?"⁵⁵ (*Blic*), ali je prisutna i stereotipizacija, jer se stavlja akcenat na njen fizički izgled i oblačenje: "Zorana Mihajlović se pojavila i odmah zasenila prisutne, sve oči uprte u njen roze komplet"⁵⁶ (*Alo*).

Osim mizoginiji, vrlo čest slučaj je izloženost žena objektivizaciji i seksističkim komentarima, poput "Svi su gledali u nju i njene noge u američkoj ambasadi! Od zgodne poslanice DS niko nije primetio Kajli Skota. FOTO"⁵⁷ (*Espresso*) (tekst je o političarki Aleksandri Jerkov), "Najseksi srpske političarke vode državu, a plene kao na modnim pistama"⁵⁸ (*Espresso*), "Četiri političarke, jedna titula. Ko je najlepša dama srpske politike"⁵⁹ (*Espresso*), što se sve može protumačiti kao još jedna diskursna strategija svođenja profesionalne uloge žene u politici na seksualni objekat.

⁵⁴<https://www.espreso.rs/vesti/politika/502783/kucko-sram-te-bilo-radikal-u-jednom-momentu-pokazao-gacice-potpuni-haos-i-skandal-u-skupstini-srbije-video> Pristupljeno 30. 12. 2020.

⁵⁵<https://www.blic.rs/vesti/politika/drama-u-pet-cinova-povuci-haljinu-alapaco-i-roze-gace-kako-su-radikali-primitivno/nhjcd1g> Pristupljeno 17. 12. 2020.

⁵⁶<https://www.alo.rs/vesti/politika/zorana-mihajlovic-sako-komplet-podpredsednica-vlade/347621/vest> Pristupljeno 28. 12. 2020.

⁵⁷<https://www.espreso.rs/vesti/politika/409049/svi-su-gledali-u-nju-i-njene-noge-u-americkoj-ambasadi-od-zgodne-poslanice-ds-niko-nije-primetio-kajli-skota-foto> 11. 12. 2020.

⁵⁸<https://www.espreso.rs/vesti/politika/68271/najseksi-srpske-politicarke-vode-drzavu-a-plene-kao-na-modnim-pistama-foto> Pristupljeno 22. 12. 2021.

⁵⁹<https://www.espreso.rs/vesti/politika/100797/cetiri-politicarke-jedna-titula-ko-je-najlepsa-dama-srpske-politike-livestream> Pristupljeno 21. 12. 2021.

Medijska isključenost žena

Rod je društveno konstruisana kategorija, a kreiranje rodno osetljivog diskursa predstavlja konstantan proces u kome mediji igraju važnu ulogu. Medijski sadržaji koji podstiču isključivanje, stereotipe, predrasude i nekritičko mišljenje dovode do ozbiljne rodne neravnopravnosti u društvu.

Kada je reč o položaju žena u Srbiji, u godišnjem izveštaju⁶⁰ Beogradskog centra za ljudska prava konstatuje se da su žene u Srbiji, uprkos dobrom zakonodavnom okviru i dalje izložene diskriminaciji u svim oblastima društvenog života. Navodi se i da tokom 2020. godine u Republici Srbiji nije bilo napretka po pitanju prava žena i rodne ravnopravnosti, osim povećanja kvote u izbornom zakonodavstvu na 40%.

Komitet UN za ljudska prava takođe ukazuje na problem stereotipnih predstava o ženama i njihovim ulogama u društvu i

⁶⁰<http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2014/01/Ljudska-prava-u-Srbiji-2020-za-web.pdf>. Pristupljeno 15. 5. 2021.

Važno je skrenuti pažnju na činjenicu da nijedna od nagrada novinarskih udruženja nije predviđena za doprinos rodnoj ravnopravnosti, što ukazuje na nedovoljno razvijenu društvenu svest o potrebi rodno osetljivog izveštavanja, te da u redakcijama ne postoji poseban sektor niti posebna rubrika koja se bavi emancipacijom žena, već je ta tema prepuštena uredničkoj ili novinarskoj inicijativi.

Nekadašnja Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike (ukinuta 2014. godine kada je uspostavljeno Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost) objavila je 2012. godine "Vodič za rodno osetljiv pristup medijima u Srbiji" koji uključuje i preporuku za upotrebu rodno osetljivog jezika u javnom govoru, čega se dosledno drži manji deo medija, a primena prvenstveno zavisi od ličnog senzibiliteta, svesti i savesti novinara i novinarki.

Mizoginija prema novinarkama⁶²

Medijska nevidljivost i diskriminatorno izveštavanje o osetljivim društvenim grupama konstatuje se i u Strategiji razvoja sistema javnog informisanja u Republici Srbiji za period 2020-2025. Kako pokazuju istraživanja, u medijskoj sferi nije obezbeđeno puno i dosledno poštovanje Zakona o zabrani diskriminacije, Zakona o ravnopravnosti polova, medijskih zakona, uputstava REM-a i etičkih standarda novinarstva u pogledu otklanjanja rodni stereotipa i diskriminatornih praksi prema ženama (Filipović&Kuzmanović Jovanović, 2012). „Žene su kontinuirano malo zastupljene u informativnim sadržajima i najčešće su stereotipski prikazane. Zanemaruju se dostignuća i stvaralaštvo žena, a medijski su nevidljive i pripadnice ranjivih grupa žena" (Dokmanović, 2016).

Budući da ne postoje podaci o broju medija koje imaju interne mere i procedure za postizanje rodne ravnopravnosti, niti

⁶² U poglavlju su preuzeti podaci o socio-ekonomskom i profesionalnom položaju novinarki u AP Vojvodini objavljeni u publikaciji *Percepcije socio-ekonomskog položaja novinara i medijskih radnika iz Vojvodine*, prošireni i dopunjeni aktuelnim informacijama.

su uspostavljeni mehanizmi za rodno osetljivo prikupljanje i analizu podataka o zastupljenosti žena u novinarstvu. Akcionim planom za sprovođenje Strategije razvoja sistema javnog informisanja u periodu 2020-2022⁶³ predviđene su mere koje bi trebalo da doprinesu stvaranju uslova za veću zastupljenost žena među urednicima i na položajima na kojima se donose odluke, kao i uslova koji omogućavaju usklađivanje poslovnih obaveza sa privatnim. U planu je da se tokom četvrtog kvartala 2022. godine finalizira donošenje internih mera i procedura u vezi sa politikama za postizanje rodne ravnopravnosti u javnim medijskim servisima, uz osiguravanje učešća žena u osmišljavanju i sprovođenju delotvornih rodno osetljivih politika i programa.

Poslednjih godina, pogotovo sa pojavom pokreta #MeToo, na globalnom nivou sve veća pažnja posvećuje se rodno zasnovanom nasilju počinjenom nad ženama u javnoj sferi, među kojima su i novinarki. Nasilje prema ženama, kako se definiše u Deklaraciji o eliminaciji nasilja prema ženama, jeste svaki čin rodno zasnovanog nasilja koji za rezultat ima, ili će verovatno imati, nanošenje fizičke, seksualne ili psihološke štete ili patnje ženama, uključujući i pretnju, prinudu ili proizvoljno lišavanje slobode, bilo u javnom ili privatnom životu. U Izveštaju⁶⁴ o nasilju prema novinarkama Specijalne izveštačice Ujedinjenih nacija za nasilje prema ženama (2020) navodi se da su i novinari i novinarki u svom radu izloženi nasilju i pretnjama po bezbednost, međutim,

rodno zasnovano nasilje i seksualno uznemiravanje su nesrazmerno usmereni ka novinarkama, kako na radnom mestu, tako i na internetu. Dodaje se i da se od novinarki očekuje da se uklope u stereotipne uloge i seksualizovane slike žena i da rade u uslovima nejednakih odnosa moći između muškaraca i žena u svetu medija. Novinarke su izložnije napadima na internetu, mizoginiji, seksualizaciji, proganjanju i uznemiravanju zbog profesionalnog rada ali i zato što otvoreno iznose stavove.

Tako se, recimo, od ukupno 23 upozorenja za javnost koje je objavila insitucija Poverenika za zaštitu ravnopravnosti u 2019. godini, devet odnosilo na vređanje žena. Na meti napada su najčešće bile novinarke i političarke, kojima je prećeno, koje su vređane i kojima su upućivani vulgarni, mizogini i seksistički komentari (prema Pokuševski & Petrović, 2021: 340).

Nedavni slučajevi verbalnog nasilja i poruka mržnje upućenih novinarkama u Srbiji, među kojima su i Tamara Skrozza, Jovana Gligorijević, Snežana Čongradin, Sanja Kljajić, Vanja Đurić, Ana Lalić i Žaklina Tatalović, ukazuju da virtuelno doba donosi i nove načine pokušaja zastrašivanja, kao što su *doksovanje* (objavljivanje ličnih podataka ili adrese stanovanja) ili *trolovanje* dok su na globalnom nivou prisutne i seksualne ucene i distribucija intimnog sadržaja bez saglasnosti, kako bi se omalovažile žene u javnoj sferi.

Zbog proganjanja, pravljenja lažnih profila, objavljivanja ličnih podataka, uvreda i pretnji koje im je nekoliko godina upućivao novinar i tadašnji predavač na Fakultetu za medije i komunikacije (FKM) Zoran Ćirjaković, šest žena poslalo je u julu 2019. godine otvoreno pismo⁶⁵ u kojem upozoravaju javnost da su izložene nasilju i seksističkim uvredama.

⁶³ Akcioni plan za sprovođenje Strategije razvoja sistema javnog informisanja u Republici Srbiji za period 2020-2025, u periodu 2020-2022. godina. <https://www.kultura.gov.rs/tekst/sr/5745/akcioni-plan-za-sprovođenje-strategije-razvoja-sistema-javnog-informisanja-u-republici-srbiji-za-period-2020-2025-godina.php>. Pristupljeno 12. 1. 2021.

⁶⁴ Izveštaj o nasilju prema novinarkama Specijalne izveštačica Ujedinjenih nacija za nasilje prema ženama. URL <https://undocs.org/en/A/HRC/44/52>. Pristupljeno 23. 12. 2020.

⁶⁵<https://insajder.net/sr/sajt/tema/15052/>. Pristupljeno 19. 5. 2021.

Među potpisnicama su novinarke Jovana Gligorijević i Snežana Čongradin, aktivistkinje Jelena Lalatović i Isidora Petrović, profesorka filozofskog fakulteta Dubravka Stojanović i Adriana Zaharijević sa Instituta za filozofiju i društvenu teoriju. "Vaginalna preduzetnica", "organizovana stoka", "smraduša koja bi trebalo da oseti kako je na nišanu snajpera" neke su od poruka koje je upućivao Ćirjaković na društvenim mrežama, svom blogu i u medijima. Pretnje i uvrede su prijavljene Tužilaštvu za visokotehnološki kriminal, ali kako navode potpisnice pisma, ono nije reagovalo. Fakultet za medije i komunikacije saopštio je da ponašanje predavača Ćirjakovića ruši smisao javnog dijaloga i ugled Fakulteta i pozvao nadležne institucije da reaguju. Međutim, sem osude predsednice Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost Zorane Mihajlović, koja je navela da je nedopustiv bilo koji oblik fizičkog ili psihičkog nasilja, ostale nadležne institucije su ili ignorisale ili pospešivale polemiku u javnosti relativizacijom problema postavljajući pitanje "ko je zapravo nasilnik, a ko žrtva?".

Jedan od primera mizoginije su i uvrede⁶⁶ koje je predsednik Srpske radikalne stranke Vojislav Šešelj 2019. godine u republičkog parlamentu uputio novinarki lista *Danas* Snežani Čongradin, nazivajući je pogrdnim imenima i omalovažavajući je na osnovu ličnog, ženskog svojstva, poručujući da bi takve, poput nje, poslao na 20 godina robije. Ni u ovom slučaju nadležni nisu reagovali.

Osim što se vrlo često šire preko društvenih mreža, mizoginija i seksizam usmereni ka novinarkama prisutni su i u tradicionalnim medijima. Ono što je posebno zabrinjavajuće je da se počinioci verbalnog nasilja gotovo nikad ne sakcionišu, kao i da nadležne institucije ne reaguju. Prethodno je već navedeno da je izostala reakcija regulatornog tela na seksističke uvrede koje je folk pevač Aca Lukas gostujući na *Televiziji*

⁶⁶<https://www.cenzolovka.rs/pritisci-i-napadi/seselj-izvredjao-novinarku-dana-sa-snezanu-congradin/>. Pristupljeno 19. 5. 2021.

Pink uputio novinarki *N1* Žaklini Tatalović. Međutim, potrebno je skrenuti pažnju i na činjenicu da su druga dva muškarca, Aleksandar Šapić i Zoran Ćirjaković, koji su takođe gostovali u studiju, ćutali dok je treći gost omalovažavao novinarku.

Prema anketi⁶⁷ Međunarodne ženske medijske fondacije u kojoj je 2018. godine učestvovalo skoro 600 novinarki, gotovo 30 odsto žena koje su doživele pretnje i napade zbog toga je razmišljalo o napuštanju profesije, dok je skoro 40 odsto priznalo da su zbog toga izbegavale izveštavanje o određenim temama (Ferrier, 2018). U Izveštaju o nasilju prema novinarkama Specijalne izveštačice Ujedinjenih nacija za nasilje nad ženama (2020) stoji da su, pored otvorenog uznemiravanja kom su izložene novinarke i medijske radnice, u nekim državama prisutni i spoljni faktori, uključujući nefleksibilno radno vreme, delimična pristupačnost ili nepristupačnost kvalitetnih usluga brige o deci po primerenim cenama, neadekvatna politika roditeljskog odsustva i negativni društveni stavovi. Navodi se i da uznemiravanje i zlostavljanje novinarki na internetu i van njega odražavaju šire probleme seksizma u društvu. U izveštaju se konstatuje i da nerešavanje problema pretnji preko interneta i izostanak osude te pojave mogu da budu fatalni, što pokazuju napadi i ubistva novinarki kojima su prethodile kampanje mržnje i onlajn pretnji.

Činjenica je da je poslednjih godina povećan broj žena u novinarstvu, međutim društvene norme i rodni stereotipi i dalje predstavljaju značajne izazove koji onemogućavaju da se žene bave tom profesijom ravnopravno sa muškarcima. U pojedinim društveno-kulturološkim kontekstima, novinarstvo se i dalje smatra profesijom koja je neprimerena za žene i nespojiva sa brakom ili porodičnim vrednostima. Žene koje uspeju da izgrade karijeru u novinarstvu ne

⁶⁷ International Women's Media Foundation and Troll-Busters.com, "Attacks and harassment. The impact on female journalists and their reporting" (2018).

samo da su izložene istim rizicima kao muškarci u pogledu pretnji i zastrašivanja, već mnoge moraju da se nose i sa opasnošću koja vreba na njihovom sopstvenom radnom mestu i u redakciji.

Skoro dve trećine ispitanica navelo je da su se suočile sa nekim oblikom zastrašivanja, pretnji ili zlostavljanja u vezi sa profesionalnim radom, rezultati su studije o nasilju prema novinarkama koju je u periodu 2013–2014. sproveo Međunarodni institut za bezbednost medija (International News Safety Institute). Većina incidenata dogodila se na radnom mestu, a izvršioci su često bili rukovodioci, neposredni nadređeni i kolege muškog pola. Gotovo polovina (48%), odnosno svaka druga od 400 novinarki iz 50 država koje su učestvovala u anketi preko interneta, izjavilo je da je doživelo različite oblike rodno zasnovanog nasilja u vezi sa radom, od nepoželjnih komentara ili udvaranja, seksualno sugestivnog ponašanja i kratkog fizičkog kontakta, do seksualnog napada. Reč je o istraživanju koje je 2017. godine realizovala Međunarodna federacija novinara (International Federation of Journalists).⁶⁸

⁶⁸ Izveštaj o nasilju prema novinarkama Specijalne izveštačica Ujedinjenih nacija za nasilje prema ženama. URL <https://undocs.org/en/A/HRC/44/52>. Pristupljeno 21. 5. 2021.

Novinarke u Vojvodini: rezultati istraživanja⁶⁹

U okviru pomenutog projekta koji je realizovalo Nezavisno društvo novinara Vojvodine (NDNV), upitnik o socio-ekonomskom položaju tokom decembra 2020. godine popunilo je 144 novinara i medijskih radnika iz Vojvodine, među kojima je 74 žena i 70 muškaraca. Kada je reč o vrsti radnog odnosa, nisu zabeležene značajnije razlike u odnosu na pol, odnosno registrovano je nešto više žena među stalno zaposlenima (45 žena, a 41 muškarac), ali i nezaposlenima (sedam žena i tri muškarca). Među anketiranim, najviše je žena koje su u novinarstvu između 11 i 20 godina, kao i onih koje su u profesiji manje od pet godina, dok su muškarci duplo brojniji među onima koji su u profesiji duže od 20 godina

⁶⁹ Preuzeti su podaci iz poglavlja: Socio-ekonomski i profesionalni položaj novinarki u AP Vojvodini (Milić, Kleut, Milinkov & Šovanec, 2021:37-43).

(Milić, Kleut, Milinkov & Šovanec, 2021:37-39). Ovaj rezultat donekle potvrđuje navod (Čejmbers, 2007) da žene novinarstvo napuštaju kada reše da zasnuju sopstvenu porodicu.

Rezultati fokus grupe sa novinarkama koje rade u različitim gradovima u Vojvodini (Novi Sad, Kikinda, Zrenjanin i Subotica), realizovane u okviru ovog istraživanja, pokazuju da sa jedne strane žene u novinarstvu imaju potrebu da naglase da lično nisu osetile diskriminaciju u profesiji, ali i da smatraju da postoji različit položaj novinara i novinarki u raspodeli posla i statusa u okviru redakcija, te da su žene u novinarstvu izloženije pretnjama i verbalnom nasilju. Takođe su saglasne i da je društveno-ekonomski položaj novinarki jednak položaju drugih žena u društvu. Ilustrativno je iskustvo novinarkе koja navodi da nije rodno diskriminisana u profesiji ali pamti početak migrantske krize i nemira na graničnom prelazu sa Republikom Mađarskom kada su u redakciji smatrali da nije u redu da ona ide na teren, samo zato što je žena. *Tada je naša urednica pitala ko želi da ide da izveštava, ja sam se javila da ja želim i onda su mi rekli: „Pa ne možeš, ti si žena“ i onda sam ja rekla da nisam žena nego sam novinar i da želim da idem* (Milić, Kleut, Milinkov & Šovanec, 2021:41).

Gotovo identični su stavovi novinarki koje su učestvovalе u prethodnim istraživanjima (Skrozza, 2009; Milinkov, 2016), koje su takođe navele da nisu lično osetile da su u neravnopravnom položaju, jer, kako su pojedine obrazložile, jednake su jer *muški* odgovaraju profesionalnim obavezama. Ipak, sagovornice su se složile da je ženama znatno teže da postignu uspeh u karijeri, pogotovo ukoliko su majke. Pomenuta studija pokazala je da se u slučaju većine novinarki rodni identitet shvata kao statički muško-ženski polaritet, a ne kao spoj višestrukih identiteta koje prati konstatna rekonstrukcija i pregovaranje (Milinkov, 2016:160).

Učesnice fokus grupe koje su govorile o položaju novinarki 2020. godine slažu se da je trenutno više žena u profesiji, ali i da, bez obzira na brojnost, muškarci lakše dolaze na pozicije moći, oni su češće glavni i odgovorni urednici i direktori medija. Takođe je prisutno mišljenje da se paralelno s porastom broja novinarki u odnosu na novinare, pogoršavao ekonomski položaj u medijima. Pojedine sagovornice sumnjaju i da urednici imaju veće plate od urednica. *Nemam podatke, to je samo neko moje uverenje i meni je to jedna od najglupljih diskriminacija po polu, jer ničim se nije pokazalo da su oni veći, kvalitetniji radnici nego što su žene*. Čak bih dodala, pričam iz nekog uredničkog iskustva, žene su se pokazale kao odgovorniji radnici, a neretko i mnogo vrednije (Milić, Kleut, Milinkov & Šovanec, 2021:40).

Rezultati ankete o socio-ekonomskom položaju, takođe, pokazuju da je žena najviše među novinarima (39 žena u odnosu na 21 muškarca), dok je na uredničkim pozicijama više muškaraca (12 muškaraca i 10 žena), kao i na mestu glavnog i odgovornog urednika (12 muškaraca i devet žena). Među ženama koje su glavne i odgovorne urednice, tri rade u mediju civilnog društva, jedna od njih nema stalno zaposlenje a novinarske poslove obavlja preko privremenog ugovora, dok su dve zaposlene na neodređeno vreme (isto).

Koliko je ženama teže da izbalansiraju porodičnu i profesionalnu sferu, pokazuje i primer urednice u jednom dnevnom listu, delu medijske korporacije sa sedištem u državi članici Evropske unije, koja je kao majka dva deteta smenjena sa položaja kada je zatrudnela treći put, uz obrazloženje da ona sa troje dece neće moći da uklopi posao sa obavezama kod kuće.

Učesnice fokus grupe saglasne su i da su žene u novinarstvu češće izložene uvredama, mizoginiji i govoru mržnje i smatraju da je to

na radu iz 2019. godine i da na osnovu nje, zajedno sa Konvencijom o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena, prošire mere zaštite na novinarke u formalnom i neformalnom sektoru tako što će priznati da je za novinarku *svet rada* širi od tradicionalnog radnog mesta i radnog okruženja, i da se nasilje i uznemiravanje mogu javiti u mnogo oblika. Među preporukama stoji i da se *doksovanje* novinarki prepoznaju kao oblik rodno zasnovanog nasilja prema ženama i da se taj problem rešava primenom odgovarajućih zakonskih i strateških mera, uključujući uspostavljanje mehanizma za prijavljivanje za novinarke koje postanu njegove žrtve. Navodi se i da je neophodno da se pojedinačne države pozabave faktorima koji povećavaju verovatnoću nasilja i uznemiravanja novinarki u svetu rada, uključujući diskriminaciju, zloupotrebu odnosa moći i kulturološke i društvene norme koje podržavaju nasilje i uznemiravanje, i da uspostave unutrašnje mehanizme za sprečavanje seksualnog uznemiravanja na radnom mestu.

Primeri pozitivne prakse

Novinarke protiv nasilja prema ženama

Rad grupe *Novinarke protiv nasilja prema ženama*, oformljene 2017. godine, predstavlja odličan primer kako žene u okviru iste profesije mogu da se okupe i deluju zarad ostvarenja zajedničkog cilja i poboljšanja položaja. Grupa je osnovana uz podršku Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) i Fonda B92, u okviru projekta "Integrisani odgovor na nasilje nad ženama i devojčicama u Srbiji II", koji partnerski sprovode UNDP i Vlada Srbije, uz podršku Vlade Švedske.

Grupu *Novinarke protiv nasilja prema ženama* čini više od 90 novinarki koje se organizovano, javno i glasno bore protiv nasilja prema ženama. Na Fejsbuk stranici⁷¹ se navodi da se grupa zalaže da se prilikom izveštavanja o nasilju prema ženama govori kao o društvenom problemu, da se ukazuje na njegove uzroke, jasno osuđuje svaki oblik nasilja i poziva na odgovornost počinioce i institucije nadležne za zaštitu od nasilja. Novinarke insistiraju na ovakvom izveštavanju i zahtevaju od

⁷¹<https://www.facebook.com/novinarkeprotivnasilja>, Pristupljeno 7. 04. 2021.

novinara i novinarki da u svom radu poštuju Kodeks novinara Srbije (2006), uvažavaju dostojanstvo ličnosti o kojima pišu i ne ugrožavaju bezbednost preživelih. Smatraju da se odgovornim izveštavanjem pruža podrška ženama da izađu iz nasilja, a društvo podstiče na apsolutnu neprihvatljivost nasilnog ponašanja. Takođe, podsećaju da se neadekvatnim ili stereotipnim izveštavanjem u medijima nasilje normalizuje u javnom mnjenju.

Na svojim nalogima na društvenim mrežama⁷² *Novinarke protiv nasilja prema ženama* obaveštavaju javnost o svojim stavovima, kampanjama i/ili istraživanjima koja se odnose na položaj novinarki (i novinara), napade na njih ili nasilje uopšte. Tako se na njihovoj stranici na fejsbuku mogu pronaći sledeće informacije:

- Onlajn nasilje protiv novinarki sve češće se *preliva* i u prostor van interneta, ponekad sa veoma ozbiljnim posledicama.
- 20% novinarki i žena zaposlenih u medijima koje su učestvovala u istraživanju UNESCO/ICFJ kažu da su doživele neki oblik zlostavljanja ili fizičkog napada, a koji su bili povezani sa prethodno pretrpljenim onlajn nasiljem. Čak 73% novinarki koje su učestvovala u ovom istraživanju osetilo je neki oblik onlajn nasilja usled posla.
- Zabrinjavajuće je da su u riziku ne samo one, već i njihove porodice, izvori i njihova publika.
- Mizoginija i onlajn nasilje zajedno predstavljaju ozbiljnu

⁷² Facebook: Novinarke protiv nasilja prema ženama (<https://www.facebook.com/novinarkeprotivnasilja/>); Instagram: Novinarke protiv nasilja (<https://www.instagram.com/novinarkeprotivnasilja/>); Twitter: NovinarkeProtivNasilja (<https://twitter.com/novinarke>).

prepreku za učešće žena u novinarstvu u javnoj komunikaciji u digitalnom dobu. Ne postoji *nevažno nasilje*.

Takođe, navode se i rezultati istraživanja realizovanog u okviru projekta „Osnažene novinarke – informisani građani“ koje je 2020. godine sproveo Nezavisno udruženje novinara Srbije (NUNS), u okviru međunarodne kampanje Media4Women, koji ukazuju na uslove u kojima novinarke u Srbiji rade i potvrđuju da većina svakodnevno obavlja svoj posao uprkos pritiscima i pretnjama. Istraživanje je pokazalo da čak 84% anketiranih novinarki u Srbiji smatra da se broj pritisaka i pretnji prema njima povećava, a 50% ocenjuje da su onlajn pretnje i pretnje izrečene uživo podjednako opasne. Najčešći počinioci onlajn nasilja potiču sa nepoznatih ili anonimnih naloga (57%), zatim izvori ili kontakti (15%), kolege (14%), državni zvaničnici (14%), zvaničnici političkih stranaka ili članovi (10%) i zaposleni u konkurentskim medijima (8%).

Istraživanje je pokazalo da su napadi na novinarke odraz šireg obrasca seksizma, kao i da su na meti žene koje postavljaju važna pitanja i javno iznose mišljenje. Novinarke smatraju da se bezbednost može unaprediti podsticanjem redakcijske kulture koja ne toleriše i ne čuti na nasilje, širenjem svesti o ozbiljnosti onlajn i oflajn pretnji, tretiranjem rodno zasnovanih napada na novinarke kao napada na slobodu medija i razvijanjem sistema pomoći i hitne podrške.

Novinarke protiv nasilja prema ženama su dve godine uzastopno (2019. i 2020) sprovele monitoring medijskog sadržaja. Analiza objava, u periodu od 1. januara do 30. juna 2019. godine, pokazala je da je 70 odsto medijskih tekstova o nasilju prema ženama sadržalo neke elemente neetičkog izveštavanja. U polovini analiziranih objava otkriven je identitet žrtve i njene porodice, dok je 45 odsto senzacionalistički i stereotipno opisivalo nasilje, žrtvu i nasilnika i sadržalo detaljne opisa čina nasilja ili ubistva. Takođe, već u samom naslovu 45 odsto medijskih objava sadrži

neki od prethodno pomenuta tri elementa neetičkog izveštavanja. U analiziranom periodu mediji su znatno češće pisali o nasilju prema ženama baveći se konkretnim slučajevima (79%), nego fenomenom nasilja iz edukativnog ugla (21%). Analizom su obuhvaćene sve objave u elektronskim i štampanim medijima, kao i na internet portalima iz Ebart arhive medijskog izveštavanja, koje su pominjale nasilje nad ženama, nasilje u porodici, seksualno nasilje prema ženama i devojkama, ubistva žena u partnerskom i porodičnom kontekstu i počinioce nasilja nad ženama. Grupa je 2019. godine objavila i priručnik⁷³ *Smernice za medijsko istraživanje o nasilju prema ženama* koji ima za cilj da medijskim profesionalcima pomogne kako da na što ispravniji i objektivniji način izveštavaju o rodno zasnovanom nasilje, razreše dileme s kojima se često susreću novinarke i novinari, ali i da se izbegne ili makar umanjiti nivo traumatizacije žena sa iskustvom nasilja, koja nastaje kao posledica izloženosti javnosti.

Žena u kutiji

Ilustrativan primer pozitivne prakse je radijska emisija "Žena u kutiji" koja se od oktobra 2016. godine emituje na prvom programu *Radija Novi Sad (RTV)*. Rad urednica i autorki emisije Milice Kravić Aksamit i Tamare Srijemac predstavlja dobar primer rodno osetljivog novinarstva, jer u radijskim priložima, koji poštujući visoke profesionalne standarde, problematizuju i analiziraju problem rodne neravnopravnosti generalno, ali i na nivou specifičnih slučajeva borbe za ženska prava. Novinarke doprinose i integrativnosti i koheziji u društvu u smislu da povezuju feminističke grupe i pojedinke, teoretičarke, analitičarke, umetnice, novinarke, socijalne radnice, prishološkinje i aktivistkinje. Navedene aktivnosti Milice Kravić Aksamit i Tamare Srijemac značajno su doprinele unapređenju profesionalnog novinarstva, ali i umrežavanju feministkinja i feminista različitih generacija i zajedničkom angažovanju na pokretanju Autonomog festivala žena (AFŽ) koji je tokom septembra i oktobra 2020. godine održan u Novom Sadu.

⁷³ <https://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/library/smernice-za-medijsko-izvetavanje-o-nasilju-prema-enama.html>. Pristupljeno 22.05.2021.

Zaključak

Osnovna ideja ove knjige je da se, kroz razmatranje teorijskog okvira Drugosti, osvrnemo na psihologiju mržnje koja doprinosi verbalnom, ali i fizičkom ispoljavanju i širenju agresije i nasilja prema drugačijem. Poslednjih godina, čini se, a to potvrđuju i analize medijskog diskursa, kao i izveštaji organizacija koje se bave zaštitom ljudskih prava, diskriminaciji i mržnji dodatno su izložene dve posebno osetljive grupe, izbeglice i migranti i žene, pogotovo novinarke, političarke i aktivistkinje civilnog sektora, stoga je njima posvećena posebna pažnja.

Diskurs, budući da proizvodi znanje koje oblikuje percepciju i praksu, predstavlja jednu od poluga na kojoj počiva moć, a jezik je osnovni pokazatelj odnosa moći, kontrole i diskriminacije. Govor mržnje je opasna društvena pojava jer, ako se ne reaguje pravovremeno i ako se ljudi ne kažnjavaju za govor mržnje, može da izazove nesagledive posledice za grupu protiv koje je usmeren. Ukoliko se toleriše pojava govora mržnje, bez obzira da li je reč o realnom ili virtuelnom prostoru, nastaju nesagledive i dugotrajne posledice po društvo u celini, jer jednom uspostavljena *kultura mržnje* minimalizuje ili čak i poništava tekovine građanskog društva i poštovanja ljudskih prava.

Analizirajući kako diskurs izražava i reprodukuje osnovne predrasude o Drugima u određenom društveno-političkom kontekstu, Van Dejk pojašnjava da strategija govora zasnovana na etničkim predrasudama i stereotipima počiva na pozitivnoj samoprezentaciji i negativnoj prezentaciji Drugog. Uglavnom se Drugost posmatra samo kroz jedan, najčešće etnički, rasni ili rodni identitet, koji se usled

stereotipizacije, obezvređuje i unižava, dok se gotovo u potpunosti ignoriše činjenica da je svako sazdan od mnoštva različitih svojstava i da teško između bilo koje dve osobe može da se povuče apsolutna identičnost.

U ovom radu, akcenat je upravo na dekonstrukciji pojma identiteta kao datosti i pokazivanju njegove višeslojnosti, promenljivosti, raznovrsnosti i hibridnosti kao rezultata društvenih i životnih okolnosti. Izgradnja sopstvenog identiteta ili skup višestrukih i promenljivih identiteta koje svako od nas nosi u sebi traje gotovo čitavog života. Od ličnih svojstava sve do pripadnosti bilo kom kolektivitetu stvar je volje svake osobe ili društvenih okolnosti u kojima određena osoba živi i odlučuje da struktura svoj identitet. Smatramo da je potrebno naglasiti da to što je jednoj osobi važno da istakne jedan svoj poseban identitet, na primer etnički, ne znači da važi i za sve ostale. Drugoj osobi može da bude najvažnije da istakne kom polu/rodu pripada, koje je profesije, gde joj je zavičaj, koji joj je maternji jezik ili koja su joj politička ili verska uverenja, odnosno seksualna orijentacija. Stoga, nedopustivo je, u naučnom smislu, kompleksnost identiteta svesti na samo jednu ili na nekoliko karakteristika i veoma često ovakav pristup za cilj ima čistu manipulaciju, poput populističkog isticanja etničkog i nacionalnog identiteta u svrhu *borbe za viši cilj i državne interese*, kao što je to bio slučaj devedesetih godina na prostorima bivše Jugoslavije, a vrlo je izraženo i danas. S tim u vezi, ideja o postojanju etnički čistog nacionalnog identiteta ili veštačke države sastavljene samo od prihvatljivih i poželjnih građana, predstavlja iluziju, ali i opasnost, u današnjem svetu isprepletanom različitim migracijama.

Suštinsku ulogu u percepciji Drugosti imaju mediji. Od samog nastanka, uloga medija nije se odnosila samo na obaveštavanje već i na proces emancipacije javnosti i formiranja dominantnog mišljenja.

većina njih, bez reakcije dopuštaju da u društvu dominira verbalno, a neretko i fizičko nasilje. Ključno pitanje koje postavljamo je - zbog čega se čuti? Smatramo da je tišina posledica pojave i širenja atmosfere u društvu koja bi se mogla opisati kao konformistička apatija, sa jedne i konformistički egocentrizam, sa druge strane. Egocentrizam se pojavljuje iz straha od gubitka sopstvene pozicije, statusa, sitnih privilegija ili egzistencijalne krize ukoliko se reaguje i suprotstavi, dok je apatija pokazatelj rasprostranjene svesti da se svojim činjenjem ništa ne može promeniti. I egocentrizam i apatija, u najširem posmatrano, neke su od posledica liberalnog kapitalizma, oličeni u samodovoljnosti, konzumerizmu, ali i konstantnom osećaju bespomoćnosti pojedinca u odnosu na one koji raspolažu političkom i ekonomskom moći. Često se upravo taj problem stegnutosti usled sopstvene nemoći i nebitnosti, prebacuje na društveno osetljive pojedince i grupe, na sve koji su drugačiji, jer se stiče iluzorni osećaj bar neke kontrole, u određenoj situaciji ili najčešće u onlajn prostoru.

Za razumevanje Drugosti, važno je, danas čak i neophodno, ponovo ukazati na značaj vrednovanja odgovornosti i slobode. Kako pojašnjava de Bovoar, upravo na pojedinačnim bićima, kao i na njihovoj kolektivnoj svesti, leži odgovornost na koji način će se odrediti prema sebi i Drugima, jer se na taj način i pojedinac i kolektiv određuju i prema slobodi kao ključnom obeležju ljudskog bića. Prema njenim rečima, identitet je deo situacije u kojoj se pojedinac zatiče i koju pod određenim okolnostima može i mora da menja, a kroz interakciju sa Drugim, zavisno od konkretne situacije, gradi se specifično iskustvo sebe kao živog bića.

Slažemo se da je isticanje razlika kao jedne od ključnih odrednica identiteta prihvatljivo jedino kroz istovremenu kritiku svih oblika kulturne, ekonomske i pojedinačne nejednakosti, što ima

smisla ukoliko se promoviše ideja solidarnosti, kao ideal humanističke tradicije. Solidarnost i empatija sa Drugima su vrlo jasan odgovor na dominantno širenje agresivnosti i mržnje prema svemu što je drugačije.

I konačno, ono što vidimo kao neophodnost, ne samo zarad slobode izražavanja, već kao izraz slobode, ali i odgovornosti, svih nas kao ljudi, jeste dovoljna snaga i potreba da se ta zastrašujuća i zaglušujuća tišina pretvori u *krik protiv zla*.

Ja zapravo podrazumevam, vrlo lično, da ću se ja brinuti o sebi, ali da će kriterijum mog narcizma, razumeš, morati da bude Drugi. Razumeš? (Žarana Papić)

Literatura

Akcioni plan za spovođenje Strategije razvoja sistema javnog informisanja u Republici Srbiji za period 2020-2025, u periodu 2020-2022. godina. <https://www.kultura.gov.rs/tekst/sr/5745/akcioni-plan-za-sprovođenje-strategije-razvoja-sistema-javnog-informisanja-u-republici-srbiji-za-period-2020-2025-godina.php>. Pristupljeno 12. 1. 2021. godine.

Arendt, Hannah (2000). *Eichmann u Jerusalimu: izveštaj o banalnosti zla*. Beograd: Samizdat Free Bg2.

Arent, Hana (2013). Šta je filozofija egzistencije? Beograd: Dosije studio.

Badiju, Alen (2019). *Mali džepni panteon*. Loznica: Karpos.

Bahovec, Eva (2011). Egzistencijalistički feminizam. *Uvod u rodne teorije* (Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, ur.). Novi Sad: Mediterran Publishing, 107-127.

Batler, Džudit i Džoan Skot (2006). *Feministkinje teoretizuju političko*. Prevod: Adriana Zaharijević. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanje roda.

Bauman, Zigmunt (2018). *Stranci pred našim vratima*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Bejkvel, Sara (2018). *U egzistencijalističkom kafeu: Sloboda, Biće i kokteli od kajsija*. Beograd: Službeni glasnik.

Bilten (2018). *Mizoginija naša svakodnevna*. <https://www.bilten.org/?p=23244> Pristupljeno 13. 4. 2021. godine

Braun, Vendi (2011). Ranjeni identiteti. *Genero. Časopis za feminističku teoriju i studije kulture*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Centar za ženske studije.

Bobić, Mirjana i Marija Babović (2013). *Međunarodne migracije u Srbiji – stanje i politike*. Beograd: Sociologija, Vol LV, broj 2 (209-229).

de Bovoar, Simon (1983). *Drugi pol I-II*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Bugarski, Ranko (2005). *Jezik i kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek i Knjižara Krug.

Čejmbers, Debora (2007). Globalizacija medijskih programa. *Istraživačko novinarstvo* (De Berg, Hjužo, ur.). Beograd: Clio, 149-170.

Ćopić, Hana (2019). Žene i jezik. *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (Zaharijević, Adriana, ur.). Beograd: Žene u crnom, Centar za ženske studije i istraživanje roda, Rekonstrukcija Ženski fond, 216-226.

Dokmanović, Mirjana (2016). Stanje rodne ravnopravnosti i položaj žena u medijima. Izveštaj urađen za Ministarstvo kulture i informisanja u okviru projekta „Jačanje medijskih sloboda“.

Duhaček, Daša (2010). *Breme našeg doba – Odgovornost i rasuđivanje u delu Hane Arent*. Beograd: Biblioteka Circulus, Beogradski krug, Ženske studije i istraživanja.

Duhaček, Daša (2011). Rod i identitet. *Uvod u rodne teorije* (Milojević, Ivana, Markov, Slobodanka, ur.). Novi Sad: Mediterran Publishing, 359-369.

Duhaček, Daša (2014). *Studije roda: od Deklaracije o pravima žene i građanke do drugog pola*. Beograd: Fakultet političkih nauka.

Duhaček, Daša i Savić, Obrad, ur. (2002). *Zatočenici zla: zaveštanje Hane Arent*. Beograd: Biblioteka Collectanea, Beogradski krug, Ženske studije.

Duhaček, Daša, Ivanović, Zorica i Zaharijević, Adriana, ur. (2012). Žarana Papić. Tekstovi 1977-2002. Beograd: Fakultet političkih nauka, Rekonstrukcija ženski fond i Žene u crnom.

Filipović, Jelena, Kuzmanović Jovanović, Ana. (2012). *Vodič za rodno osetljiv pristup medijima u Srbiji: preporuke i dosadašnja praksa*. Beograd: Uprava

Biografije autorki

Smiljana Milinkov (1976), novinarka i Anina majka. Zaposlena na Odseku za medijske studije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Doktorsku disertaciju „Formalno i neformalno obrazovanje i profesionalni status novinarki u Vojvodini - rodna perspektiva” odbranila 2016. godine u okviru ACIMSI Centra za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu. Master studije Novinarstva završila na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, a osnovne studije na Odseku za istoriju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Godinu dana predavala istoriju u novosadskoj gimnaziji “Svetozar Marković”. Tokom devetogodišnjeg novinarskog rada na novosadskom *Radiju 021* učestvovala u realizaciji regionalnih projekata.

Uža oblast interesovanja bazira se na istraživanjima iz oblasti rodni studija i medija, medijskom izveštavanju o manjinskim i društveno marginalizovanim grupama i medijskim javnim servisima.

Autorka je više radova objavljenih u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima. Učestvovala je na naučnim skupovima u zemlji i u regionu, međunarodnom istraživanju „Media circle” o indeksu medijskog klijentelizma, regionalnim projektima o medijskom diskursu o siromaštvu i socijalnoj isključenosti u Srbiji, izveštavanju medija o procesu pridruživanja Evropskoj uniji, kao i u istraživanjima o socijalno-ekonomskom statusu medijskih radnika u Vojvodini, reprezentaciji sportistkinja u Vojvodini. Članica Nezavisnog društva novinara Vojvodine.

Maja Sedlarević (1977), magistarka rodni studija i doktorantkinja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Magistrirala 2009. godine odbranom magistarskog rada „Zastupljenost i uticaj žena u Skupštini AP Vojvodine u periodu 2000-2004. godine” čime je okončala svoje postdiplomske studije koje je pohađala u okviru ACIMSI Centra za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu kao studentkinja prve generacije postdiplomskih Rodni studija. Pre toga je 2001. godine završila osnovne studije na Filozofskom fakultetu i stekla zvanje profesorke srpskog jezika i književnosti. Osim ovoga, završila je i Specijalističke akademske studije, Odsek „Medijske studije i multikulturalnost” i niz neformalnih edukacija znanja i veština u politici (Nacionalni demokratski institut, Beogradski fond za političku izuzetnost...). Od studentskog protesta 1997. godine bila politički angažovana, 16 godina poslanica u Skupštini AP Vojvodine (2004-2020), potpredsednica Skupštine AP Vojvodine (2008-2012) i predsednica Odbora za evropske integracije i međuregionalnu saradnju (2008-2021, 2012-2016) i jedna od osnivačica i koordinatorki Ženske parlamentarne mreže Skupštine AP Vojvodine (2013-2020). Politički angažman bazira uglavnom na radu sa ženama i mladima, prevashodno kroz rad centra za edukaciju koji vodi duže od decenije.

Uža oblast interesovanja bazira se na rodno osetljivom jeziku, istraživanjima u oblasti rodni studija, medijskih sadržaja, a posebno politički korektnog govora i oblicima govora mržnje. Autorka je više radova objavljenih u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima i učesnica više naučnih skupova na teme iz ovih oblasti.

Sadržaj

- 5_Izvod iz recenzija
- 9_Uvod
- 17_Pojam Drugosti
- 31_Odgovornost pojedinca i kolektiva
- 33_Žena kao Drugost
- 41_Mržnja prema Drugosti
- 48_Govor mržnje
- 61_Međunarodni normativni okvir
- 70_Zakonska regulativa u Republici Srbiji
- 75_Mržnja prema izbeglicama i migrantima
- 81_Migranti i izbeglice zaglavljani na Balkanskoj ruti
- 88_Analiza medijskog i javnog diskursa o migrantima i izbeglicama
- 97_Mržnja prema ženama
- 109_Medijska isključenost žena
- 113_Mizoginija prema novinarkama
- 119_Novinarke u Vojvodini: rezultati istraživanja
- 125_Novinarke protiv nasilja prema ženama
- 129_Žena u kutiji
- 130_Zaključak
- 136_Literatura
- 144_Biografije autorki

UNIVERZITET U NOVOM SADU

FILOZOFSKI FAKULTET NOVI SAD

21000 Novi Sad

Dr Zorana Đinđića 2

www.ff.uns.ac.rs

Elektronsko izdanje

<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-658-4>

ISBN 978-86-6065-658-4

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

342.7

МИЛИНКОВ, Смиљана, 1976-
Solidarnost sa drugima [Elektronski izvor] / Smiljana Milinkov, Maja Sedlarević

Način pristupa (URL): <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-658-4>. - Opis stanja na dan: 1. 7. 2021. - Nasl. sa naslovnog ekrana.

ISBN 978-86-6065-658-4

1. Седларевић, Маја, 1977- [аутор]
а) Дискриминација -- Људска права

COBISS.SR-ID 42172937

Novi Sad, 2021.